

Het parlement als publiek orgaan

De mening van de *NRC* en *De Telegraaf*

Het parlement als publiek orgaan

De mening van de *NRC* en *De Telegraaf*

Masterscriptie political debate

Universiteit Leiden

Lezers: Prof.dr. H. te Velde en prof.dr. T. van Haften

David van der Wel

0528609

25 januari 2012

Inhoudsopgave

Inleiding	- 4 -
1. Kabinet-Den Uyl, 1973-1977	- 12 -
1.1. De controlefunctie van de Kamer.....	- 12 -
1.2. Het debat in de Kamer	- 17 -
1.3. De Kamer en de kiezer.....	- 22 -
2. Kabinet-Van Agt I, II en III, 1977-1982.....	- 28 -
2.1. De controlefunctie van de Kamer.....	- 28 -
2.2. Het debat in de Kamer	- 33 -
2.3. De Kamer en de kiezer.....	- 39 -
3. Kabinet-Lubbers I en II, 1983-1989	- 47 -
3.1. De controlefunctie van het parlement.....	- 47 -
3.2. Het debat in de Kamer	- 51 -
3.3. De Kamer en de kiezer.....	- 61 -
4. Kabinet-Lubbers III en eerste jaar kabinet-Kok I, 1989-1994	- 67 -
4.1. De controlefunctie van het parlement.....	- 68 -
4.2. Het debat in de Kamer	- 71 -
4.3. De Kamer en de kiezer.....	- 78 -
Conclusie	- 88 -
Literatuurlijst	- 95 -

Inleiding

Geert Wilders, PVV-fractie leider: Het was Pechtold [fractie voorzitter van D66] die zei “een islamitische aap” [over de Turkse premier Erdogan] het was mijn collega [PVV-Kamerlid Raymond de Roon] die zei “daar komt de islamitische aap uit de mouw en hij heet [...] inderdaad [Erdogan]”. Maar dat is dus beeldspraak.

Premier Rutte: Ach, maar dat is dan toch zo.

Wilders: Ja wat ach. Doe eens normaal man. Wat ach?

Premier Rutte: Ja doe eens normaal man. Doe lekker zelf normaal. Tjonge jonge jonge.

Wilders: Lezen voordat u wat zegt.

Premier Rutte: Ik zou zeggen, doet u zelf eens normaal, meneer Wilders.

Wilders: Nee, doe zelf normaal.

Premier Rutte: U kunt toch niet praten over de premier van Turkije als de islamitische aap. Dat is toch een idiote uitspraak. Kom nou zeg.

Wilders: Dat heeft hij niet gezegd. Doe eens normaal en rustig man.

Kamervoorzitter Gerdi Verbeet: Nee nee nee nee nee, meneer Wilders.

Premier Rutte: Ik ben volkomen rustig, maar dit is wat hij gezegd heeft.

Kamervoorzitter Verbeet: Meneer Wilders en minister-president, ik ben op dit moment bij brief 120. Dat is ook een hele hoop menskracht en voor de mensen die ze schrijven buitengewoon teleurstellend dat het parlement zich op deze manier uit. En ik zou nu heel graag willen dat u alle twee probeert op een behoorlijke manier van gedachte te wisselen, ideeën uit te wisselen, oplossingen uit te wisselen en niet op deze manier elkaar toe te spreken. Alstublieft.¹

Deze woordenwisseling tussen minister-president Rutte en PVV-fractie leider Geert Wilders tijdens de algemene politieke beschouwingen van 2011 werd de dagen erna breed uitgemeten in de media. Zowel televisie als kranten berichtte over deze episode. Het taalgebruik van politici in het parlement stond centraal in de commentaren. Enerzijds werd het taalgebruik gezien als een afspiegeling van de taal door de gewone man. Dit is een manier waarop de kloof tussen kiezer en politiek hersteld kan worden. Anderzijds werd aangegeven dat dergelijke taal niet in het parlement gebruikt behoorde te worden, omdat niet alleen het ambt van premier werd aangevallen, maar ook het parlement als institutie, het hoogste overlegorgaan van het land. Deze instituties behoren hoog in aanzien te staan

¹ Algemene politieke beschouwingen, 22 september 2011. Overgenomen van <http://www.youtube.com/watch?v=2G5Yvg9BPKc&feature=relmfu>.

en daarom kan dergelijke taal niet gebruikt worden.² De beschouwingen werden nauwlettend gevolgd door de media en politici probeerden van deze media-aandacht gebruik te maken om zich te onderscheiden.

De algemene politieke beschouwingen worden gezien als het hoogtepunt van het politieke jaar. Dit debat is één van de weinige plenaire en politiek algemene debatten waarin vrijwel alle politieke kopstukken aanwezig zijn. Daarnaast is de pers in groten getale aanwezig, waardoor partijen zich kunnen profileren ten opzichte van de kiezer en van elkaar. Deze opzet werkt aan de ene kant in de hand dat het inhoudelijke debat op hoofdpunten gevoerd wordt en de brede politieke koers voor Nederland wordt besproken. Aan de andere kant zijn politieke partijen vooral bezig de kiezer te beïnvloeden en zal daarom met name de presentatie in het debat belangrijk worden. Deze lastige balans komt geregeld terug tijdens de politieke debatten. Verder zijn de algemene politieke beschouwingen in de loop van de tijd veranderd. Tot en met 1992 werd dit debat in de eerste of tweede week van oktober gehouden, terwijl sinds 1993 de beschouwingen twee dagen na Prinsjesdag worden gepland. De belangrijkste verandering die vanaf 1993 is doorgevoerd, is het scheiden van het financiële en het algemene deel van het debat.

Het parlement kan tijdens de algemene beschouwingen gezien worden als een publieke instelling. De media houden de ontwikkelingen nauwlettend in de gaten en de taken van de Kamer worden extra belicht. Alles wat in deze dagen gebeurt, zal breed uitgemeten worden en het beleid voor het komende jaar zal gewogen worden. Kortom, de Kamer fungeert tijdens de beschouwingen als openbaar orgaan dat onder een vergrootglas ligt. Voor de Kamer als publiek orgaan zijn drie relaties te onderscheiden: de relatie met de regering, de relatie tussen partijen in de Kamer en de relatie met de kiezer. Meer specifiek kan gesproken worden over de taken van de Kamer: het controleren van de regering door het parlement, het voeren van debat tussen partijen in de Kamer en het behouden van het vertrouwen van de kiezer in de politiek. Alle drie zijn het essentiële onderdelen van het takenpakket van de Kamer.

Het controleren van de regering is de eerste belangrijke taak van de Kamer. In het Nederlandse politieke systeem is sprake van dualisme tussen parlement en regering. De regering maakt het beleid voor de komende jaren en voert dit uit. De Kamer controleert op haar beurt de plannen van het kabinet. De laatste jaren zijn regeerakkoorden afgesloten met afspraken tussen partijen over het beleid. De fracties in de Kamer zijn hier in grote mate aan gebonden, want zij

² Pauw en Witteman, uitzending van donderdag 22 september 2011. Beide meningen komen in deze uitzending aan de orde, [http://pauwenwitteman.vara.nl/index.php?id=113&tx_ttnews\[tt_news\]=22905&calendartime=1316736000&cHash=5550f9ec77dd82a3a030dd206f04b832](http://pauwenwitteman.vara.nl/index.php?id=113&tx_ttnews[tt_news]=22905&calendartime=1316736000&cHash=5550f9ec77dd82a3a030dd206f04b832).

hebben hiermee ingestemd. Daarom steunen fracties in de Kamer het regeringsbeleid op bijna alle punten. Deze gebondenheid van fracties heet fractiediscipline.³

Daarnaast is het politieke debat in de Kamer wellicht de belangrijkste voorwaarde voor een parlement om op correcte wijze te functioneren. Het debat tussen partijen onderling is een uitwisseling van meningen en visies. Partijen proberen elkaar te overtuigen, standpunten te verdedigen en oplossingen uit te wisselen. Het debat in de Kamer is fundamenteel anders dan een debat aan de keukentafel. In de Kamer hebben partijen vooraf vaak hun standpunt al bepaald en veranderen zij niet van mening. Het debat gaat in dat geval om het overtuigen van de derde partij, het electoraat, en niet om het overtuigen van de politieke tegenstander. Wetenschappers spreken in dit geval over een retorische situatie.⁴ In dit onderzoek is niet gekeken naar wat politici hebben gezegd, maar naar de manier waarop zij debatteerden en met name hoe zij beoordeeld werden door het *NRC Handelsblad* en *De Telegraaf*.

Ten slotte is de relatie tussen politiek en kiezer van groot belang voor de publieke functie van het parlement. De afgevaardigden in het parlement worden als vertegenwoordigers van de kiezers gekozen en zullen de belangen van verschillende groeperingen daarom moeten verdedigen. Belangrijk is dat kiezers niet de indruk hebben dat afspraken achter gesloten deuren worden gemaakt, maar dat de beslissingen in de Kamer door middel van een inhoudelijk debat worden genomen. Verder is van belang dat de afstand tussen burger en politiek niet te groot wordt. De kiezer moet niet de indruk krijgen dat de politici in Den Haag met elkaar bepalen wat het beste is zonder te weten wat er in de samenleving leeft.⁵

In de commentaren naar aanleiding van de algemene beschouwingen van 2011 was er vooral aandacht voor de relatie tussen partijen in de Kamer. Voornamelijk de manier waarop gedebatteerd behoorde te worden, was onderwerp van gesprek.⁶ In eerdere jaren lag de focus op andere taken van de Kamer. In 1984 stond in het *NRC Handelsblad* bijvoorbeeld de relatie tussen het parlement en de regering centraal⁷ en *De Telegraaf* sprak in 1991 over 'vriendjespolitiek' waardoor de achting van de kiezer voor politiek daalde.⁸ Deze drie thema's kwamen veelvuldig terug in de commentaren van onder andere het *NRC Handelsblad* en *De Telegraaf*.

Uit de politieke beschouwingen van ieder jaar is een beeld te destilleren van de politieke stand van zaken in Nederland. Partijen hadden kritiek op het beleid van de regering en gaven aan

³ Milja de Zwart, *'Binnenhof voor buitenlui'* (Breda, 2001), 120.

⁴ Antoine Braet, *'Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende'* (Den Haag, 2009), 15.

⁵ Jouke Turpijn, *'80's dilemma. Nederland in de jaren tachtig'* (Amsterdam, 2011), 13-15.

⁶ 'Wilders tegen Premier Rutte doe eens normaal man', *De Telegraaf*, 22 september 2011; 'Veel brieven voor Verbeet over Kamerdebat', *Algemeen Dagblad*, 25 september 2011; 'Doe eens normaal, man. Hoe de mantra van tolerantie het debat smooit', *NRC*, 26 september 2011.

⁷ 'Bert de Vries negeert ons nu hooghartig'', *NRC*, 11 oktober 1984, 3.

⁸ 'Vriendjespolitiek', *De Telegraaf*, 12 oktober 1991, 3.

welke maatregelen volgens hen de komende periode genomen moesten worden. Uit de commentaren van de kranten uit het verleden valt vervolgens op te maken hoe er in die tijd over de politiek gedacht werd. Hoe werd de publieke functie van het parlement door het *NRC Handelsblad* en *De Telegraaf* besproken? Welke van de drie taken van het parlement werd in welke periode uitvoerig besproken? En veranderde de manier waarop over het parlement gesproken werd?

Voor de periode van 1973 tot en met 1994 zijn deze vragen ook te beantwoorden. Er is voor deze periode gekozen vanwege de veranderingen die in de politiek plaatsvonden. In de jaren zeventig stonden partijen tegenover elkaar en heerste er een grote mate van polarisatie. In de jaren tachtig en negentig veranderde dit en was er sprake van depolarisatie. Kortom, de politiek veranderde, waardoor het interessant is om te onderzoeken in hoeverre de *NRC* en *De Telegraaf* tussen 1973 en 1994 anders over het parlement als publiek orgaan publiceerden. Uit beide kranten in deze periode blijkt dat drie thema's van de publieke Kamer veelvuldig terugkeren: de controlefunctie van de Tweede Kamer, het debat in de Kamer tussen partijen en de relatie tussen kiezer en politiek. In de periode van 1973, de aanvang van kabinet-Den Uyl, tot en met 1994, het eerste jaar van Wim Kok als minister-president, werden deze drie onderdelen in meer of mindere mate besproken. Op welke manier behandelden het *NRC Handelsblad* en *De Telegraaf* deze drie onderwerpen in deze periode en in hoeverre veranderde de berichtgeving hierover in de loop der jaren of bleef deze hetzelfde?

Om hier een beeld van te scheppen zijn van 1973 tot en met 1994 het *NRC Handelsblad* en *De Telegraaf* doorgenomen in de week voor, tijdens en na de algemene beschouwingen. Dit debat wordt jaarlijks gevoerd en is daarom een uitstekend ijkpunt om de politieke stand van zaken op te nemen. Daarnaast is de aandacht van de media ook een belangrijk argument om ieder jaar de beschouwingen te bestuderen. De verwachting is dat het *NRC Handelsblad* en *De Telegraaf* in de periode rondom de beschouwingen over het parlement en de stand van zaken in de politiek schreven. Daarom zijn de algemene beschouwingen zo bruikbaar voor dit onderzoek.

Het onderzoek is nuttig omdat het met name is gestoeld op primaire bronnen, die worden ondersteund door secundaire literatuur. Een krant vertegenwoordigt voor een groot deel hoe gedacht wordt over politiek en hieruit kan een goed beeld geschetst worden van de drie thema's van de publieke Kamer. Aan de hand van citaten kunnen conclusies getrokken worden. Door de secundaire literatuur kunnen de conclusies goed gewogen worden en naast andere onderzoeken gelegd worden. Daarnaast worden door het krantenonderzoek breekpunten zichtbaar in de manier waarop naar politiek gekeken werd, omdat een ontwikkeling over meerdere jaren geschetst wordt.

De Telegraaf en het *NRC Handelsblad* zijn beide grote landelijke dagbladen, maar hebben ook duidelijke verschillen. *De Telegraaf* is een uitgesproken rechtse krant die in 1975 met een oplage van

717.000 het grootste dagblad van Nederland wordt.⁹ Aandacht heeft de krant voor binnenlands nieuws, sport en shownieuws. *De Telegraaf* publiceert weinig achtergrondartikelen over politiek, maar bericht vaker wat er gebeurt in het parlement. Het dagblad had sympathie voor de VVD-standpunten en in de jaren zeventig had de krant een zwak voor de oneliners van partijleider Hans Wiegel.¹⁰ Daarnaast voerde *De Telegraaf* in de jaren zeventig met zijn berichtgeving oppositie tegen het linkse kabinet van minister-president Den Uyl. De parlementaire redactie in die tijd kende een rechtse kleur met een duidelijke afkeer voor de PvdA. Nieuwe journalisten die op dat moment bij de krant werden aangenomen, hadden echter geen anti-PvdA houding. Kees Lunshof bijvoorbeeld, die jarenlang politiek verslaggever voor de krant was, bleek een echte CDA-man.¹¹ Op de derde pagina van de krant verscheen echter dikwijls een scherpe anti-PvdA column. Deze werd geschreven door Leo Derksen, een fervent tegenstander van het socialisme en de linkse politiek. Door onder andere de columns van Derksen lieten PvdA-leden zich, ook na het kabinet-Den Uyl, nauwelijks interviewen door de krant. Toen Lunshof in 1978 chef van de parlementaire redactie werd, schreef de krant vooral positief over de verrichtingen van CDA-premiers Van Agt en Lubbers. Eind jaren tachtig en begin jaren negentig sloeg de krant een rustigere toon aan tegenover de PvdA. Dit kwam onder andere door het vertrek van Derksen en een groot aantal *De Telegraaf*-abonnees dat PvdA stemde. *De Telegraaf* wilde niet dat de lezers zich afkeerden van het dagblad. De krant schreef eind jaren tachtig en begin jaren negentig onverminderd positief over het CDA en de VVD, maar berichtte niet langer scherpe kritische artikelen over de PvdA.¹²

Net als *De Telegraaf* is het *NRC Handelsblad* een landelijke krant met een eigen uitstraling en politieke voorkeur. Het *NRC Handelsblad*, vanaf nu in dit stuk de *NRC* genoemd, was in de jaren zeventig ontstaan uit een fusie van de twee kranten waaraan zij haar naam te danken heeft: het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. De eerste krant bracht met name verslag uit over culturele en maatschappelijke ontwikkelingen, terwijl de tweede zich meer richtte op (inter)nationale politiek en economie. De *NRC* had in 1975 een oplage van 99.000 en dat aantal groeide in 1996 zelfs tot bijna 270.000.¹³ Het dagblad besteedt veel aandacht aan parlementaire journalistiek en zet zichzelf neer als een kwaliteitskrant, waarbij nieuws, analyse en opinie op een strikte manier van elkaar gescheiden worden. In 1970 zijn de beginselen van de krant gedrukt. Hierin is ondermeer opgenomen dat de krant wantrouwend is tegenover ieder collectief 'hetzij staat, partij of voetbalclub'. Daarnaast richt de krant zich op een publiek dat 'bereid is tot nadenken'. Meninge worden niet opgedrongen door de krant, zo staat in de beginselen. De krant richt zicht op het meer

⁹ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam, 2004), 331.

¹⁰ Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (Amsterdam, 2009), 453.

¹¹ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 452.

¹² Ibidem, 470.

¹³ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 420.

elitaire gedeelte van de bevolking met een HBO of universitaire achtergrond.¹⁴ Daarnaast is de *NRC* ontstaan uit een liberale achtergrond, waarin VVD en D66 van Hans van Mierlo een lichte voorkeur genoten. De *NRC* heeft een opiniepagina, waarvan het doel is zoveel mogelijk tegengestelde opvattingen aan bod te laten komen. Daarnaast schrijft de krant op dezelfde pagina het hoofdartikel of commentaar bij een politieke gebeurtenis. Dit commentaar bezorgt de krant een herkenbaar karakter en geeft de relatie tot de politiek goed weer.¹⁵

Om de opvattingen van de *NRC* en *De Telegraaf* over het parlement te achterhalen is enige achtergrondinformatie nodig over de veranderende wijze van berichtgeving over de politiek door de media. Philip van Praag en Kees Brants hebben hier enkele artikelen aan gewijd. Zij schrijven dat politiek en media een symbiotische relatie hebben. Deze verhouding heeft een zekere mate van afhankelijkheid en wantrouwen in zich, die in de loop van de afgelopen decennia veranderd is.¹⁶ In de tijd van de verzuiling dienden kranten als spreekbuis voor de aan hen verbonden zuil. De kranten waren volgzaam en reproduceerden de ideeën van hun zuil. Dit wordt *partisan logic* genoemd. Tijdens en na de ontzuiling, in de jaren zeventig en tachtig, maakte de *partisan logic* bij kranten gaandeweg plaats voor de *party logic*. Dit betekent dat kranten op een respectvolle manier over politieke partijen berichtten, maar dat zij zich niet langer met een politieke zuil identificeerden. De kranten richtten zich met name op de voorlichting van hun publiek.¹⁷ Begin jaren negentig evolueerde de positie van de media ten opzichte van de politiek verder tot *media logic*. Door de toegenomen onderlinge concurrentie bij kranten en de opkomst van de commerciële televisie schreven de media wat het publiek interesseerde of leuk vond. Gebeurtenissen in de politiek werden steeds vaker beschreven als spektakel. Daarnaast werd steeds meer op een afstandelijke, wantrouwende of cynische manier over politiek geschreven.¹⁸

Deze veranderende houding van de media schept een context voor de jaren van 1973 tot en met 1994. De theorie van Van Praag en Brants geeft een kader bij het lezen van de verschillende krantenartikelen. Het is echter niet de bedoeling om de theorie te toetsen.

De *NRC* en *De Telegraaf* publiceerden tussen 1973 en 1994 met grote regelmaat over de drie relaties van de Kamer. Uit de stukken die zij schreven is hun gedachtegang over het parlement waar

¹⁴ Paul T. van de Laar, *Twee heren vinden elkaar. De fusie tussen de NRC en het Algemeen Handelsblad bedrijfshistorisch bekeken* (Rotterdam, 1989), 53.

¹⁵ Gijsbert van Es, J. H. Sampiemon en Laura Starink, *Door onze redacteurs NRC Handelsblad 1970-1995* (Amsterdam, 1995), 246-247.

¹⁶ Kees Brants en Philip van Praag, 'Politieke strijd: in of met de media' in: *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998* (Amsterdam, 2000) 1-15, 1.

¹⁷ Ibidem, 7.

¹⁸ Willem Breedveld en Wijnand van Zanten, 'De waakhond zaait verwarring. Hoe de media de democratie onder druk zetten' in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2004* (Nijmegen, 2004), 34-43, aldaar 36; Philip van Praag, 'Doen de media nog aan waarheidsvinding?' in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2010* (Nijmegen, 2010), 75-85, aldaar 80.

te nemen. Ook al geeft de *NRC* bijvoorbeeld aan dat zij geen mening wil opdringen, een mening is zeker te vinden in de krant. Ook bij *De Telegraaf* is een mening over de drie relaties van de Kamer te ontdekken.

Over iedere periode hebben beide kranten in meer of mindere mate geschreven. Tussen 1973 en 1977 was het kabinet-Den Uyl aan de macht. Deze regering wordt gezien als het meest progressieve kabinet in de parlementaire geschiedenis. *De Telegraaf* publiceerde in die tijd meerdere artikelen waarin het de aanval op minister-president Den Uyl en zijn partij, de PvdA, inzette. De *NRC* daarentegen schreef meer gematigd over deze periode. Beide kranten richtten zich op de polarisatie die bestond tussen partijen in de Kamer. De polarisatie had invloed op de manier waarop het debat werd gevoerd en hoe partijen stonden tegenover het kabinet.

Tussen 1977 en 1982 voerde premier Van Agt drie achtereenvolgende kabinetten aan. Het eerste met de VVD van Wiegel hield het de volledige rit vol. Zijn tweede kabinet met de PvdA en D66, en zijn derde kabinet dat demissionair doorging zonder de PvdA, hielden het echter minder lang vol. Ook nu richtten beide kranten zich op de tegenstellingen die met name tussen CDA en PvdA in de personen van premier Van Agt en PvdA-leider Den Uyl heersten.

Na premier Van Agt nam Ruud Lubbers het stokje over en voerde hij tussen 1983 en 1989 twee kabinetten met de VVD aan. Zijn tweede kabinet viel in 1989 vanwege onenigheid met coalitiepartner VVD over het reiskostenforfait. Minister-president Lubbers richtte zich op een herstelbeleid om Nederland uit een economische crisis te leiden. Hiervoor had hij veel steun nodig van de regeringsfracties in de Kamer. Het kabinet presenteerde zich als 'no-nonsense-kabinet' dat een nationale taak had: Nederland weer economisch sterk maken. De beide kranten schreven regelmatig over de centrale positie van premier Lubbers en het isolement waarin de PvdA zich had gemanoeuvreed.

In 1989 vormden CDA en PvdA kabinet-Lubbers III. De economische crisis was in de voorgaande periode bezworen en beide partijen wilden zich inzetten voor maatschappelijke vernieuwing. De economie bleef echter aandacht vragen in de eerste jaren van kabinet-Lubbers III. De kranten klaagden in deze jaren over het vooruitschuiven van problemen door de regering. Verder schreven de kranten in grote mate over de relatie tussen Kamer en kiezer. In het eerste jaar van kabinet-Kok I werden voor het eerst sinds 1918 de confessionelen buiten de regering gelaten. Veel partijen waren het met elkaar eens over de beleidskoers van de regering. Ook hier hadden de *NRC* en *De Telegraaf* een mening over.

Tussen 1973 en 1994 zijn zodoende veel veranderingen waar te nemen in het parlement. Partijen verkeerden tijdens bepaalde periodes in een isolement, polarisatie of depolarisatie hadden hun invloed op het debat, fracties en kabinet verhielden zich op een andere manier en de relatie met

de kiezer verschild. Ieder van deze gebeurtenissen zorgde voor reacties en publicaties vanuit de *NRC* en *De Telegraaf*. Hoe schreven deze kranten over het parlement als publiek orgaan?

1. Kabinet-Den Uyl, 1973-1977

Het kabinet-Den Uyl wordt gezien als het meest progressieve kabinet in de parlementaire geschiedenis. Naast de drie linkse partijen, PvdA, PPR en D66, waren ook de christelijke KVP en ARP onderdeel van het kabinet. De PvdA en D66 beschouwden het kabinet als parlementair kabinet. Dat wil zeggen dat de fracties van deze partijen zich verbonden aan beleidsafspraken die gemaakt waren door de coalitiepartijen. De drie andere partijen beoordeelden het kabinet als extraparllementair kabinet. Dit betekent dat deze fracties in meerderheid instemden met de voorstellen van het kabinet, maar dat zij hieraan niet gebonden waren door een regeerakkoord.

De VVD was in deze periode de grootste oppositiepartij met 22 zetels. Het CDA bestond tot 1980 nog niet als partij officiële, want de drie christelijke partijen, KVP, ARP en CHU, voelden nog niet de noodzaak om als gezamenlijke partij aan de verkiezingen deel te nemen. Wel werd in krantenartikelen al gesproken over het CDA, waarmee de drie christelijke partijen bedoeld werden.

In het kabinet en de Kamer bestonden tussen 1973 en 1977 vooral spanningen tussen de PvdA enerzijds en de KVP en ARP anderzijds. Bij de christelijke partijen heerste verdeeldheid over het al dan niet meedoen met de centrumlinkse coalitie en met name over de manier waarop Den Uyl zich manifesteerde ten opzichte van de fracties van KVP en ARP.

In deze periode was sprake van polarisering in de politiek. De verschillen in standpunten tussen partijen werden geaccentueerd. VVD-fractievoorzitter Wiegel en CHU-leider Kruisinga zetten zich bijvoorbeeld hard af tegen het regeringsbeleid. Ook de verschillen tussen PvdA, KVP en ARP werden in grote mate benadrukt. Dit had effect op de manier waarop de Kamer met de regering omging en hoe het debat in de Kamer gevoerd werd.

1.1. De controlefunctie van de Kamer

In de periode tussen 1973 en 1977 was de relatie tussen Kamer en regering één van de onderdelen waar de kranten over berichtten. Met name de verhouding van ARP en KVP tot de regering werd besproken ten tijde van de algemene beschouwingen. Deze fracties probeerden het regeringsbeleid zo veel mogelijk in hun voordeel te beïnvloeden, maar moesten ook rekening houden met wensen van de progressieve partijen. Verder verschilden de ministers van de KVP en van deze fractie af en toe van mening over het te voeren beleid, waardoor partijen niet één volledig beleid uitstraalden. In beide kranten werd weinig melding gemaakt van de verschillende taken die Kamer en regering hebben. Het dualisme kreeg weinig aandacht in de krant. Deze waarnemingen zijn op te maken uit de berichtgeving van de *NRC* en *De Telegraaf*.

Tijdens de eerste algemene beschouwingen van het kabinet-Den Uyl in 1973 werd de relatie tussen de twee christelijke partijen in het kabinet en het kabinet zelf besproken. Zowel de KVP als de ARP beschouwde het kabinet als extraparllementair, waardoor de partijen per beleidsonderdeel bekeken of zij steun gaven aan de regering. Wel waren door de partijen die het kabinet steunden een aantal beleidsterreinen afgesproken waarvoor de koers van te voren bepaald was in het regeringsprogramma. Dit was echter geen op elkaar afgestemd regeerakkoord zoals we dat vandaag de dag in de politiek zien. In 1973 was de verhouding van KVP en ARP ten opzichte van het kabinet nog geen groot onderwerp. Hierover werd gezegd:

Tot dusver is de verhouding van KVP en ARP t.o.v. het kabinet een “gedogende”, min of meer extraparllementaire geweest. Het ziet ernaar uit dat het resultaat van de beschouwingen van volgende week wel gaan wijzen op een sterkere parlementaire binding. Fel verzet tegen het kabinet wordt thans om veel redenen minder opportuun geschat.¹⁹

Het kabinet was net begonnen, zodat de twee christelijke partijen in de regering meningsverschillen nog niet op de spits wilden drijven. Ook de PvdA realiseerde zich in dit eerste jaar dat het kabinet de steun van beide fracties hard nodig had om beleid te maken. Daarom richtte minister-president Den Uyl zich op de KVP en de ARP:

De minister-president kon er natuurlijk moeilijk geheel aan voorbijgaan dat de fracties van KVP en ARP een centrale positie innemen. Zonder hun steun kan het kabinet nu eenmaal niet veel beginnen. Vandaar enige vriendelijke algemeenheden aan het adres van Andriessen [fractievoorzitter KVP] en Aantjes [fractievoorzitter ARP].²⁰

Ook *De Telegraaf* wees op de verhouding van KVP en ARP tegenover het kabinet en het feit dat de band tussen KVP en ARP enerzijds en het kabinet anderzijds was versterkt. Een kleine overwinning voor het kabinet:

De algemene beschouwingen in de Tweede Kamer leverden, althans op korte termijn, een niet onaanzienlijk succes op voor het kabinet. Dat KVP en AR ditmaal geen conflict met het kabinet wensten, was te verwachten. Wat onzeker was, betreft de mate waarin deze partijen afstand hielden van het kabinet. [...] In zoverre men voorlopig op de pers kan afgaan, was in

¹⁹ ‘Algemene beschouwingen geen bedreiging voor Den Uyl’, *NRC*, 6 oktober 1973, 7.

²⁰ ‘Den Uyl: vermoeiend en niet erg concreet’, *NRC*, 11 oktober 1973, 7.

de tweede ronde meer sprake van toenadering dan van het nemen van afstand [tussen de fracties van KVP en ARP én kabinet] .²¹

Aan de start van de kabinetsperiode was er nog weinig aan de hand met de relatie tussen Kamer en regering. Beide kranten besteedden aandacht aan de unieke politieke situatie en de gevolgen voor de regeerperiode, maar echte problemen waren er niet.

In de jaren na 1973 kwam de verhouding steeds verder onder druk te staan. Daarover berichtte zowel *De Telegraaf* als de *NRC*. De fractie van de PvdA was in 1974 bijvoorbeeld ontevreden over de werkloosheidsbestrijding en ook de christelijke partijen wilden veranderingen afdwingen. Samenwerking tussen de regeringspartijen was echter niet aan de orde op dit punt:

Ook de PvdA-fractie was bepaald ontevreden over de geringe toeschietelijkheid van de minister [van Financiën Duisenberg], op suggesties om meer geld voor de werkloosheidsbestrijding uit te trekken, en meer te storten in het AOW-fonds. Vandaag zouden KVP, ARP en CHU een aantal moties op tafel leggen waarmee zij het kabinet tot beleidsveranderingen willen aanzetten. Deze moties worden vrijwel zeker aangenomen met steun van de VVD en DS'70 en enkele kleinere fracties.²²

Opvallend is dat KVP en ARP met andere partijen in de Kamer samenwerkten om een bepaald beleid af te dwingen. Zij gaven aan de ene kant steun aan het kabinet en aan de andere kant werkten zij samen met oppositiepartijen om bepaalde moties aangenomen te krijgen. Dit kon alleen door de bijzondere positie van de christendemocraten. De *NRC* constateerde deze situatie maar velde geen oordeel. *De Telegraaf* had wel een mening over de coalitie:

Het is kenmerkend voor de verziekte politieke verhoudingen in ons land, dat de partijen die het politiek met elkaar zouden kunnen vinden niet samenwerken, terwijl de partijen die verdeeld zijn en fel tegenover elkaar staan, in de regering moeten samenwerken. In die zin is het inderdaad te hopen, dat aan de huidige regeringscoalitie zo snel mogelijk een einde komt.²³

Deze opmerking moet gezien worden in het licht van de anti-PvdA houding die bij *De Telegraaf* in de jaren zeventig heerste. De krant pleitte in bovenstaande passage voor een coalitie van

²¹ 'KVP en AR dienen voldoende afstand van kabinet te houden', *De Telegraaf*, 18 oktober 1973, 7.

²² 'Woede bij CDA over Duisenbergs antwoord', *NRC*, 11 oktober 1974, 3.

²³ 'Toenemende spanning', *De Telegraaf*, 9 oktober 1974, 8.

christendemocraten en liberalen. De redactie van de krant sprak zich duidelijk uit tegen de socialisten. *De Telegraaf* had sympathie voor de VVD, met name voor politiek leider Hans Wiegel, en zette zich af tegen het kabinet-Den Uyl.²⁴ Dit kabinet kwam echter, ondanks de onderlinge spanningen, heelhuids uit de beschouwingen en vervolgde haar politieke samenwerking. De *NRC* gaf in haar nabespreking van dit debat aan dat sprake was van een ‘uit coalitie-oogpunt geslaagde apotheose’, waarbij de onderlinge verhoudingen wellicht versterkt waren.²⁵

Ook in 1975 en 1976 bleef de steun van de christelijke partijen voor het kabinetsbeleid een heikel punt dat veelvuldig besproken werd in *De Telegraaf* en de *NRC*. Bij het aantreden van het kabinet sprak de regering de wens uit om een brugfunctie te vormen tussen socialisten en christendemocraten, zodat de noodzakelijke maatschappelijke hervormingen doorgang konden vinden.²⁶ Tot 1975 werd deze brugfunctie helaas niet vervuld, maar ARP-leider Aantjes had de hoop dat de verbinding nog succes zou opleveren: ‘Het derde jaar van een kabinet is laat maar niet te laat’. De *NRC* zag het echter somber in voor het kabinet als brug.²⁷ De relatie tussen het parlement en de regering kreeg geen aandacht. De kranten richtten zich meer op de spanningen tussen partijen dan dat zij schreven over het dualisme tussen Kamer en kabinet.

Ook in de periode na 1975 bleven de spanningen tussen de confessionele regeringsfracties en het kabinet bestaan. In 1976 verbonden de PvdA en de PPR zich zelfs met elkaar in een ontwerp-resolutie omdat zij gezamenlijk de verkiezingen van 1977 in wilden gaan.²⁸ In het laatste jaar van het kabinet-Den Uyl liepen de spanningen op en schreef *De Telegraaf* dat de PvdA de confessionele partijen gebruikte om een kunstmatige meerderheid te krijgen, die de progressieven niet hadden verdiend:

Het huidige kabinet is opgetreden met als doel om vanuit een bepaalde probleemstelling een brugfunctie te vervullen ten einde een normaal samengaan tussen PvdA en christendemocraten weer mogelijk te maken. Naar mijn [F. Duynstee, columnist] overtuiging heeft de zg. progressieve concentratie het samenwerkingsprobleem en dus ook de brugfunctie van meet af aan verkeerd gesteld in een land met een parlementair stelsel. Zij heeft als minderheid de macht van een meerderheid geësurpeerd. Vanuit deze usurpatie heeft zij KVP en ARP op de knieën gedwongen. [...] Aan de andere kant zijn binnen het kabinet door de machtsverdeling tussen Keerpunt lieden [PvdA, PPR en D66] en gedogers [KVP en ARP]

²⁴ Wolf, ‘*Het geheim van De Telegraaf*’, 450.

²⁵ ‘Positie van kabinet iets sterker’, *NRC*, 12 oktober 1974, 7.

²⁶ Philip van Praag, ‘*Strategie en illusie: elf jaar intern debat in de PvdA, 1966-1977*’, (Amsterdam, 1991), 147.

²⁷ “‘Derde jaar van een kabinet is laat maar niet te laat’”, *NRC*, 8 oktober 1975, 7.

²⁸ ‘Akkoord PvdA-PPR draait uit op progressieve broedermoord’, *NRC*, 15 oktober 1976, 7.

besluiten geforceerd, welke geen aanspraak op steun van een parlementaire meerderheid kunnen en mogen maken.²⁹

De Telegraaf-columnist Duynstee, hoogleraar staatsrecht en oud-studiegenoot van CDA-minister Van Agt, schreef regelmatig in *De Telegraaf* en was een fan van de latere premier Van Agt met wie hij veel in contact stond.³⁰ Een lichte afkeer van de PvdA is daardoor te begrijpen.

De beide kranten vestigden tussen 1973 en 1977 de aandacht op de spanningen tussen regeringsfracties. Vanwege de bijzondere constructie van het kabinet moest de regering bij ieder voorstel opnieuw goed afwegen hoe groot de steun van het parlement was. De vijf regeringspartijen moesten achter ieder voorstel of compromis staan voordat het kon worden uitgevoerd. Door de speciale positie van de KVP en de ARP was dit af en toe lastig voor het kabinet. Achteraf gezien, zo gaf minister voor Wetenschapsbeleid Boy Trip van de PPR in de *NRC* aan, had het kabinet veel rekening gehouden met de wensen van de Kamer:

Aan de ene kant heeft de Kamer in een aantal gevallen een regeringscompromis moeten accepteren, maar aan de andere kant is mij opgevallen hoe sterk in dit kabinet de komende besluitvorming een rol speelde. Ik heb dat moeten leren, maar iemand als Den Uyl is daar van meet af aan van doordrongen, men zit daar niet bij decreet te regeren. Ik denk dat het bij vorige coalities minder voorkwam dat het kabinet zoveel rekening hield met wat in de Kamer te verwachten viel. Het is ook wel eens voorgekomen dat een compromis in de Kamer niet werd aanvaard, het CDA [bedoeld wordt hier de KVP, de ARP en de CHU] heeft zijn eigen minister nogal eens gedesavoueed, meer dan de PvdA. [...] Maar het was zeker niet zo dat als de CDA-ministers ergens uiteindelijk mee akkoord waren gegaan dat zo'n zaak dan in de Kamer als een haar door de melk ging.³¹

Deze passage laat zien dat tussen Kamer en regering veel overeenstemming nodig was om voorstellen aan te nemen. De steun van de regeringsfracties stond niet bij voorbaat vast en het compromis moest door alle partijen gedragen worden. Een grote mate van dualisme tussen Kamer en kabinet was zeker aanwezig. De *NRC* en *De Telegraaf* berichtten echter amper over het dualisme. Dit kan betekenen dat de kranten tevreden waren met de verhouding tussen Kamer en kabinet. Het kan echter ook betekenen dat de kranten zich op andere politieke gebeurtenissen richtten, zoals de polarisatie. Partijen zochten in de Kamer het compromis. Enerzijds kon het zoeken naar het

²⁹ 'Naar het laatste jaar', *De Telegraaf*, 13 oktober 1976, 7.

³⁰ Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven, '*Van Agt biografie. Tour de force*' (Amsterdam 2008), 449.

³¹ 'Formatie wel degelijk gevecht om idealen', *NRC*, 8 oktober 1977, 25.

compromis in de hand werken dat de politieke besluitvorming ineffectief was. Dit kwam bijvoorbeeld naar voren tijdens de nabespreking van de algemene beschouwingen van 1974. De *NRC* maakte hier in 1974 melding van:

De allesoverheersende onmacht van dit parlementair “gemeen overleg” is eenvoudig onmacht. Onmacht aan de linkerkant van de tanende progressieve combinatie om van het kabinet een snelle doorbreking van machts- en bezitsverhoudingen af te dwingen. Onmacht aan de kant van de gedogende christen-democratische fracties om een consistent kader voor zaken als inkomenspolitiek en machtsspreiding op tafel te krijgen waar ze ten minste ja of nee tegen kunnen zeggen.³²

Anderzijds zorgde dit zoeken naar een compromis voor een brede steun van partijen in de Kamer en daarmee van kiezers. De Kamer stelde zich vrij onafhankelijk op ten opzichte van de regering en alle partijen konden hun invloed op het kabinet laten gelden.

1.2. Het debat in de Kamer

Naast de relatie tussen parlement en regering speelde ook de manier waarop partijen in het parlement met elkaar omgingen een belangrijke rol in de berichtgeving over de politiek. Met name het debat in de Kamer en de manier waarop partijen in het debat met elkaar debatteerden werd ieder jaar uitvoerig behandeld door de *NRC* en *De Telegraaf*. Ook werd aandacht besteed aan het nut van de algemene politieke beschouwingen. In de periode van 1973 tot 1977 was sprake van polarisering tussen politieke partijen. Dit had invloed op het debat dat in de Kamer werd gevoerd. De kranten schreven over de verhoudingen tussen partijen en daarmee over het debat. Oppositiepartijen CHU en VVD voerden bijvoorbeeld een harde oppositielijn tegenover het kabinet, waardoor het debat vaak fel en scherp was. PvdA, PPR en D66 waren tamelijk meegaand met het kabinetsbeleid en waren daarom in het debat niet erg veeleisend. KVP en ARP deden grotendeels mee met het beleid, maar probeerden tegelijkertijd zoveel mogelijk af te dwingen in het debat. Verder werd in de *NRC* en *De Telegraaf* regelmatig gesproken over het taalgebruik van politici. Ook de rol van minister-president Den Uyl in het debat werd niet onbesproken gelaten.

De kranten schreven in zeer beperkte mate over het nut van de algemene beschouwingen. *De Telegraaf* liet zich helemaal niet uit over dit thema en de *NRC* schreef alleen in 1975 over de beschouwingen in het algemeen. Het nut ervan werd in twijfel getrokken:

³² ‘Onmacht troef bij links maar ook bij rechts’, *NRC*, 10 oktober 1974, 7.

Het is de vraag of algemene politieke beschouwingen, zoals die in oktober van elk jaar in de Tweede Kamer worden gehouden, veel zin hebben. Het deze week gevoerde debat, althans de wijze waarop het is gevoerd, heeft onze neiging tot bevestigende beantwoording van die vraag niet groter gemaakt. Veel wordt overhoop gehaald zonder duidelijke conclusies.³³

Duidelijk is dat er in de jaren onder minister-president Den Uyl weinig aandacht was voor de manier waarop de algemene beschouwingen georganiseerd waren. Het feit dat *De Telegraaf* hier helemaal geen aandacht aan besteedde en de *NRC* hier slechts één artikel over publiceerde, geeft aan dat van expliciete ontevredenheid over de algemene politieke beschouwingen nauwelijks sprake was. Het nut ervan werd amper besproken.

De VVD en de CHU pleitten voor een ander beleid dan het kabinet-Den Uyl. Vooral de botsende visies op de maatschappij tussen PvdA en VVD kwamen geregeld terug. Minister-president Den Uyl en VVD-fractievoorzitter Wiegel debatteerden geregeld op een scherpe manier met elkaar. Een voorbeeld hiervan was tijdens de beschouwingen van 1974:

In de laatste fase van het debat kwam het nog tot scherpe woordenwisselingen tussen premier Den Uyl en de fractieleider van de VVD, Wiegel. De minister-president wond zich nogal op over het verwijt van Wiegel, dat het kabinet niets zou hebben gedaan aan verbetering van structurele werkloosheid. Wiegels verwijt kwam volgens Den Uyl neer op een “onaanvaardbare verdraaiing” van het kabinetsstandpunt.³⁴

De VVD stelde zich zo hard op tegenover het kabinet om aantrekkelijker te worden voor kiezers. Kiezers die het niet eens waren met het beleid van de regering zouden zich aansluiten bij een oppositiepartij die zich fel verzette tegen het beleid. Tijdens het kabinet-Den Uyl berichtte de krant een aantal maal over deze strategie om stemmen te winnen:

Wiegel weet intussen beter van wachten. Hij lijkt zich meer te realiseren dat de zakelijke overeenstemming tussen de VVD en een niet onbelangrijk aantal confessionelen op het terrein van belasting en overheidsuitgaven voorshands niet tot politieke gevolgen van betekenis zal leiden. Een uitstekende gelegenheid tot consolidatie van zijn snel groeiende partij, tot een bezinning op een grotere geloofwaardigheid van het liberale alternatief.³⁵

³³ ‘Brug der zuchten’, *NRC*, 10 oktober 1975, 7.

³⁴ ‘Kabinet heelhuids door Kamerdebat’, *NRC*, 12 oktober 1974, 3.

³⁵ ‘Positie van kabinet iets sterker’, *NRC*, 12 oktober 1974, 7.

Ook een jaar later, in 1975, stelde de VVD zich niet op als partij die meedacht over de plannen van het kabinet, maar speelde de partij in op eventuele onvrede bij kiezers, zodat zij zich bij hen aan zouden sluiten. De *NRC* typeerde dat als volgt:

Wiegel sprak, inderdaad over belastingverlichting en uitgavenbeperking, een verhaal dat in de politieke situatie van de laatste jaren meer relevantie heeft voor de ledenadministratie van de VVD dan voor het landsbestuur.³⁶

Ook *De Telegraaf* constateerde deze lijn van de VVD en haar strategie om stemmen te winnen:

Nu volgt de V.V.D. inderdaad haarscherp de koers die ook de oude vos Harm van Riel bepleitte. Niets geen positie kiezen met het oog op de formatie. Zetels winnen, dat is de strijdkreet. Alle stemmen vangen die in de fuik willen zwemmen. Politiek is macht, hoe meer zetels hoe meer invloed. Het is ook het recept dat fractieleider Hans Wiegel toedient. Zeggende: hebben we eenmaal 'n machtspositie, dan staan we open voor ieder gesprek.³⁷

Door deze harde koers van de VVD waren de progressieve partijen in grote mate afhankelijk van de KVP en de ARP. De banden met deze partijen waren, zoals eerder beschreven, echter niet erg warm. Dit kwam ook tot uiting in het debat tussen enerzijds de fractievoorzitters van vooral de KVP en in mindere mate van de ARP en anderzijds de minister-president. Bij de christelijke partijen heerste met name ontevredenheid over de manier waarop premier Den Uyl met hen debatteerde, terwijl het kabinet de steun van de KVP en de ARP nodig had:

Dit uitgangspunt [werknemers mogen er in loon niet op achteruit gaan] van het kabinet-Den Uyl verdedigde de minister-president gisteravond hardnekkig in een spijkerharde discussie met KVP-leider Andriessen. [...] Premier Den Uyl boorde iedere suggestie van de KVP-leider in die richting resoluut de grond in, ondanks diens vurige pleidooi [over loonsverlaging van de minimuminkomens].³⁸

Daarnaast ergerden de twee christelijke fracties zich eraan dat de minister-president zich in het debat niet opstelde als premier, maar eerder als eerste man van de PvdA. Minister-president Den

³⁶ "'Derde jaar van een kabinet is laat maar niet te laat'", *NRC*, 8 oktober 1975, 7.

³⁷ 'Plaatst de V.V.D. zich buitenspel?', *De Telegraaf*, 8 oktober 1976, 7.

³⁸ 'Plan van Andriessen de grond in geboord', *De Telegraaf*, 9 oktober 1975, 1.

Uyl stond niet boven de partijen, zoals de christendemocraten wilden zien, maar profileerde zich als partijman. Zowel de *NRC* als *De Telegraaf* schreef hierover. De eerste berichtte als volgt:

Nogal bitter oordeelden de christen-democratische partijen soms over de rol van premier Den Uyl – “herhaaldelijk meer partijman dan premier of staatsman” – en die van de progressieve regeringspartners.³⁹

De premier stond niet alleen onder druk van de christelijke partijen, want naast de *NRC* stelde ook *De Telegraaf* zich erg kritisch op ten opzichte van minister-president Den Uyl. Zijn presentatie was belangrijk voor het geloof in het regeringsbeleid. Als de premier zelf geen vertrouwen uitstraalde, was het beleid moeilijk te verkopen aan de rest van het land:

Heeft u hem nog gezien, deze week? Den Uyl, onze gevederde vriend, zoals ambtenaren van Buitenlandse Zaken hem hardnekkig blijven noemen? Vermoeid hangend over het katedertje in de Tweede Kamer. Cassius Clay na de boksmatch. Vriend en vijand wisten te vertellen dat hij een matte, moedeloze indruk maakte. Alsof hij het geloof in zichzelf verloren had, alsof hij wanhoopte die maatschappelijke hervormingen waarover hij vroeger zo gloedvol wist te praten, nog ooit te kunnen doorvoeren.⁴⁰

In 1975 werd de premier door de *NRC* verweten dat hij een ‘*vrijblijvende, weinig complete verdediging van de regeringspolitiek*’ en een ‘*allerminst inspirerend betoog*’ afstak.⁴¹ Geen positieve commentaren. Een jaar later werd door de krant gewezen op het vage taalgebruik van de minister-president:

Het werd helaas een vage in- en uitpraterij. “Hij zegt niets”, was dan ook de geïrriteerde conclusie van meer dan een toehoorder. [...] Behalve “bevorderen” is ook “in overweging nemen” een geliefkoosd stukje regeringsterminologie. [...] Onduidelijk was de minister-president ook over de vraag van KVP’er Andriessen of de regering bezig is met een ander defensiebeleid dan in 1974 door de Kamer is aanvaard. (Den Uyl: “Ja, kijk, dat is een zaak van interpreteren van de defensienota...”).⁴²

³⁹ ‘CHU wil niet wachten op kabinetsformatie met extra bezuinigingen’, *NRC*, 13 oktober 1976, 3.

⁴⁰ ‘Den Uyl is niet onderweg hij is er’, *De Telegraaf*, 11 oktober 1975, 3.

⁴¹ ‘Teleurstellend’, *NRC*, 9 oktober 1975, 7.

⁴² ‘Den Uyl praat vaag in en uit’, *NRC*, 14 oktober 1976, 3.

Beide kranten waren echter niet altijd negatief over de debatvaardigheden van de minister-president. Er werd ook gewezen op de lange tijd die de premier de Kamer te woord moest staan, een slopende bezigheid.⁴³

Niet alleen het debat tussen partijen of personen werden besproken in de *NRC* en *De Telegraaf*, maar ook het taalgebruik van politici stond centraal. Niet zozeer wat zij zeiden was van belang, maar vooral de algehele indruk die zij maakten op het kiezerspubliek werd in de kranten aangehaald. Premier Den Uyl werd hierboven beticht van onduidelijk taalgebruik, maar hij was zeker niet de enige politicus die weinigzeggende taal bezigde. In 1974 bijvoorbeeld greep Tweede Kamervoorzitter Vondeling in, toen staatssecretaris Hendriks taal gebruikte die onduidelijk overkwam:

De voorzitter van de Tweede Kamer, dr. Anne Vondeling, heeft staatssecretaris Hendriks (Volksgezondheid) op de vingers getikt over het onduidelijke taalgebruik in dat deel van de memorie van toelichting op de begroting van volksgezondheid waarvoor hij verantwoordelijk is. [...] In zijn brief geeft de Kamervoorzitter een bloemlezing van een zestal onleesbare zinnen en 22 voorbeelden van onbegrijpelijke woorden: hiertoe behoren onder meer “thuisbevalling”, “disfunctionerende kinderen”, “preventieve componenten”, “zelfmeditatie”, “de doodgeboorte”. Als voorbeeld van een onleesbare zin: “Het kritisch blijven volgen van regelingen en verordeningen omtrent veevoeder blijft grote aandacht houden”.⁴⁴

Taalgebruik dat voor alle Kamerleden helder en begrijpelijk is, stond volgens de Kamervoorzitter hoog in het vaandel. De *NRC* maakte in dit bericht melding van het taalgebruik, maar gaf hierover geen mening.

Het Goed interrumperen van een politieke tegenstander kan ervoor zorgen dat een politicus op een positieve manier wordt gerecenseerd door de kranten. Interrumperen in het debat is als een bommenwerper met een voltreffer, zo schreef de *NRC*:

Wat ik altijd interessant vind is de kamertred. Eén afgevaardigde is aan het woord en zegt iets wat een ander niet bevalt. Deze staat langzaam op. In die beweging zit al een zeker onheil. Hij steekt zijn handen in zijn zakken, loopt naar de interruptiemicrofoon, geeft zijn weerwerk en draait langzaam af, als een bommenwerper na een feilloze voltreffer. Goed

⁴³ ‘Den Uyl: vermoeiend en niet erg concreet’, *NRC*, 11 oktober 1973, 7.

⁴⁴ ‘Kamervoorzitter wiedt Hendriks’ taaltuintje’, *De Telegraaf*, 11 oktober 1974, 1.

beschouwd heeft ieder lopend Kamerlid zijn handen in zijn zakken, interrumperend of niet. Van die houding gaat een onzegbare politieke kracht uit.⁴⁵

Deze prachtige beschrijving van het politieke debat maakt onder meer duidelijk dat kranten aandacht besteedden aan de manier waarop het debat werd gevoerd. Niet alleen de strategie van partijen, maar ook de presentatie van politici werd meegewogen in het oordeel van kranten. Het debat in de Kamer was in deze periode gepolariseerd en scherp, waardoor de kranten niet klaagden over een voorspelbaar of saaie politieke vertoning. Door de polarisatie in die jaren werden botsende maatschappijvisies tegenover elkaar gezet.

1.3. De Kamer en de kiezer

De kranten gaven tussen 1973 en 1977 nauwelijks een oordeel over de relatie tussen parlement en kiezer. Bij het aantreden van kabinet-Den Uyl werd het vertrouwen van het electoraat in de regering besproken, maar de *NRC* en *De Telegraaf* berichtten hier amper over. Wel bespraken de *NRC* en *De Telegraaf* zo nu en dan de manier waarop beslissingen werden genomen. De kranten gaven bijvoorbeeld aan dat afspraken in de achterkamertjes werden gemaakt. Aan deze constatering werd echter geen positief of negatief oordeel verbonden. Het is opvallend dat de kranten weinig aandacht aan dit onderwerp besteedden. Bij de aantreding van kabinet-Den Uyl beloofden de regeringsfracties openheid en transparantie, maar de kranten schreven weinig over deze belofte en publiceerden weinig over de relatie tussen politiek en burger. Oud-staatssecretaris Marcel van Dam heeft later over het kabinet-Den Uyl gezegd dat de vele conflicten, die in het kabinet tussen de vijf partijen bestonden, ervoor hebben gezorgd dat politiek dicht bij de burger te staan kwam, maar dat een krant als *De Telegraaf* dit nooit zo heeft begrepen. Minister-president Den Uyl wilde volgens Van Dam dat er binnen zijn kabinet gevechten waren, want dat was de manier om de burgers bij de politiek te betrekken.⁴⁶

In 1973 werd een groot kiezersonderzoek gehouden waarin ter sprake kwam hoeveel vertrouwen kiezers hadden in de politiek en het nieuw aangetreden kabinet. Columnist voor de *NRC* J. Th. J. van den Berg concludeerde uit dat onderzoek een merkwaardige paradox. Aan de ene kant was het vertrouwen in de politieke instellingen erg laag, maar aan de andere kant was het vertrouwen van de kiezer in het kabinet-Den Uyl wel groot. Dat zorgde voor een zware verantwoordelijkheid voor de regering:

⁴⁵ 'De weg naar Den Haag', *NRC*, 11 oktober 1975, 15.

⁴⁶ Peter Bootsma en Willem Breedveld, *De verbeelding van de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag, 1999), 304.

Zonder veel aarzeling kan men beweren dat de crisis, die zich in de zestiger jaren nog min of meer beperkte tot de politieke partijen, inmiddels is uitgegroeid tot een legitimiteitscrisis van het totale politieke systeem in Nederland. Het afnemende respect voor de wetgeving blijkt slechts een onderdeel, zo men wil: uitvloeisel daarvan. [...] Er is één lichtpunt: als je de cijfers van het onderzoek mag geloven, dan heeft het kabinet-Den Uyl een stevig krediet van de kiezers. [...] Tegelijkertijd echter legt het een buitengewoon zware hypotheek op deze regering. Ze heeft immers te maken met een ontevreden, wantrouwig en gepolariseerd kiezerskorps, dat bovendien niet geringe verwachtingen heeft van Den Uyl.⁴⁷

In het vervolg van de kabinetsperiode van premier Den Uyl werd in de kranten weinig melding gemaakt van het 'wantrouwige en ontevreden kiezerskorps' en zijn relatie tot de politiek. Tijdens de nabesprekingen van de algemene beschouwingen werd in een enkele zin terloops melding gemaakt van het oplossen van meningsverschillen door achter de schermen met elkaar gedachten uit te wisselen. De kranten gaven over dit gedrag echter geen expliciet oordeel, waardoor niet kan worden opgemaakt of zij hier positief dan wel negatief over dachten. De *NRC* maakte in 1973 bijvoorbeeld melding van het oplossen van een financieel gat door de fractievoorzitter van de KVP en de staatssecretaris van de KVP:

Zou de discussie die KVP-fractie leider Andriessen en de KVP-belastingstaatssecretaris Van der Stee gisteren (achter de schermen) met elkaar voerden zijn gegaan over de oplossing voor het "gat"?⁴⁸

Vervolgens werd echter geen expliciet oordeel gegeven over het achter de schermen discussiëren van de KVP'ers in en buiten de regering. Deze machten behoren gescheiden van elkaar te zijn, maar de krant haakte hier niet op in. Ook een jaar later werd aangegeven dat de PvdA en de KVP *'aanvankelijk tegenstellingen met succes op de ouderwetse manier (en dus achter de gordijnen) in redelijkheid [hadden] opgelost'*.⁴⁹ Opnieuw werd in het artikel geen expliciet oordeel gegeven over deze manier van zaken doen tussen partijen. Gedacht had echter kunnen worden aan het ondermijnen van de invloed van partijen in het parlement en daarmee de invloed van kiezers die op hun vertegenwoordigers hadden gestemd. In 1975 werd de vraag gesteld in de *NRC* of *'de burger zich nog herkent in zijn afgezanten'*, maar hier werd in het vervolg van het artikel geen antwoord op

⁴⁷ 'Het gezag is niet meer zo erg legitiem', *NRC*, 6 oktober 1973, 7.

⁴⁸ 'Tam van toon', *NRC*, 10 oktober 1973, 7.

⁴⁹ 'Den Uyl beheert een bestand, maar wanneer komt de vrede?', *NRC*, 14 oktober 1974, 7.

gegeven.⁵⁰ Deze drie artikelen maakten terloops wel melding van het oplossen van problemen ‘achter de gordijnen’, maar besteedden er verder weinig aandacht aan en gingen niet dieper op het voeren van dergelijke politiek in. Uit deze drie artikelen is op te maken dat de relatie tussen parlement en kiezer in het achterhoofd van journalisten wel een rol speelde, maar dat dit geen expliciet grote plaats innam in de kranten.

Alleen nog in 1976 besteedde *De Telegraaf* aandacht aan de relatie tussen parlement en kiezer. In dit jaar besloten de PvdA en de PPR om zich met elkaar te verbinden en met een gezamenlijk programma de verkiezingen in te gaan. De partijen gaven aan dat zij alleen mee wilden doen aan de formatie als zij gezamenlijk de grootste fracties werden. Alleen dan wilden zij samenwerken met bijvoorbeeld het CDA. De twee partijen gaven hiermee een signaal naar de kiezer om op hen te stemmen als de kiezer tevreden was over het beleid. *De Telegraaf* was kritisch op dit verbond, want het was ondemocratisch: partijen kunnen andere partijen niet uitsluiten voordat verkiezingen gehouden moeten worden. Ditzelfde argument gebruikte CDA-lijsttrekker Van Agt ook in zijn aanval op deze samenwerking:

De voorwaarden die de PvdA en in haar voetspoor de PPR stellen aan samenwerking met het CDA, na de verkiezingen, nl. dat zij alleen meedoen als zij de grootste combinatie worden, is in strijd met de democratische spelregels. Als ieder van de politieke hoofdstromingen in ons land, dus ook de christen-democraten en liberalen dat standpunt zouden innemen, zou Nederland van de ene dag op de andere volstrekt onbestuurbaar worden.⁵¹

Ook binnen de PvdA was er kritiek op de eis van de partij. Minister van financiën Duisenberg noemde het zelfs kiezersbedrog:

Anti-democratisch, vindt Duisenberg, omdat het land onregeerbaar zou worden als de drie hoofdstromingen: PvdA, CDA en VVD alle drie de voorwaarde zouden stellen slechts te willen meeregeren wanneer ze de grootste zouden worden. Kiezersbedrog omdat je op het moment dat je zo’n eis stelt, zeker weet dat er na de verkiezingen toch met andere partijen moet worden gesproken over de vorming van een kabinet.⁵²

Het probleem was dat het CDA een aantal dagen later ook werd uitgenodigd door de PPR om zich aan te sluiten bij dit verbond. *De Telegraaf* reageerde hierop door te stellen dat kiezers niets meer te

⁵⁰ ‘De weg naar Den Haag’, *NRC*, 11 oktober 1975, 15.

⁵¹ ‘Van Agt schiet met scherp op PvdA en PPR’, *De Telegraaf*, 19 oktober 1976, 1.

⁵² ‘Alles is goed zo lang de camera erop is gericht’, *De Telegraaf*, 23 oktober 1976, 3.

kiezen hadden als alle partijen zich voor de verkiezingen met elkaar zouden verbinden.⁵³ De kiezer moest een keuze hebben tijdens verkiezingen en niet van tevoren gestuurd worden in een bepaalde richting. De relatie met de kiezer werd in *De Telegraaf* aangehaald om aan te geven hoe partijen zich behoorden te gedragen.

Voor de periode van 1973 tot en met 1977 kan gesteld worden dat de drie relaties van de Kamer met de regering, tussen de partijen onderling en met de kiezer wisselende aandacht krijgt. In de relatie tussen Kamer en regering valt met name op hoe autonoom het parlement opereerde ten opzichte van het kabinet. Dit kwam zonder twijfel door de bijzondere positie van de ARP en de KVP. Deze partijen stelden zich redelijk onafhankelijk op van het kabinet en steunden niet altijd de voorstellen vanuit de regering. Een grote mate van dualisme tussen Kamer en regering heerste zeker. In de *NRC* en *De Telegraaf* werd grote aandacht besteed aan de verhoudingen tussen de twee christelijke partijen en het kabinet. Opvallend is dat beide kranten geen melding maakten tussen 1973 en 1977 van de mate waarin het kabinet werd gecontroleerd door de Kamer. Het dualisme van parlement en regering speelde geen enkele rol in de berichtgeving over de politiek. De kranten klaagden immers niet over verwevenheid of over onder één hoedje spelen door Kamer en kabinet. Ze berichtten wel over de verhoudingen tussen Kamer en regering, maar een mening over deze relatie vormden zij niet of nauwelijks. Het niet berichten over dualisme tussen Kamer en kabinet kan enerzijds betekenen dat de kranten tevreden waren over de mate van dualisme. Anderzijds kan het betekenen dat kranten zich op andere zaken in de politiek richtten. De polarisatiestrategie van de PvdA, waarbij de politiek werd verdeeld in links en rechts, of beter gesteld progressief en conservatief, kreeg bijvoorbeeld in de kranten veel aandacht. Doel van de strategie was om de kiezer te laten kiezen tussen deze twee tegenstellingen, waarbij de christelijke partijen werden verpletterd omdat zij tussen beide tegenpolen moesten kiezen.⁵⁴ Beide opvattingen over het gebrek van berichten over dualisme in de krant, hebben een kern van waarheid in zich. De eerste is aantrekkelijk om tevredenheid over het dualisme bij de kranten waar te nemen, waarbij wellicht een ontwikkeling in de mening van kranten over dualisme – als deze ontwikkeling al bestaat – te schetsen is: tussen 1973 en 1994 was misschien een proces waar te nemen waarbij de kranten in eerste instantie tevreden waren over de grote mate van dualisme, maar later klaagden over een tekort aan dualisme tussen Kamer en kabinet. De tweede verklaring is echter goed om in het achterhoofd te houden voor enige nuancering van dit proces. Als kranten niet berichtten over een onderwerp, in dit geval het dualisme, kan daar niet direct tevredenheid uit geconcludeerd worden. Kranten achtten andere onderwerpen wellicht van groter belang om de burger over te informeren.

⁵³ 'De PPR-vrijheid voor kiezers', *De Telegraaf*, 23 oktober 1976, 3.

⁵⁴ Bootsma, *De verbeelding van de macht*, 13.

De manier waarop partijen onderling het debat in de Kamer voerden, kreeg de nodige aandacht van beide kranten. Het nut van de algemene politieke beschouwingen kreeg dit echter niet. *De Telegraaf* publiceerde hier niets over en de *NRC* wijdde hier slechts één artikel aan. De kranten waren zodoende niet expliciet ontevreden over het nut van het jaarlijks terugkerend debat. Het ene artikel hierover is te weinig om te kunnen concluderen dat de kranten niet tevreden waren over de invulling van de beschouwingen. Ook de verhoudingen tussen partijen in het debat kreeg aandacht van beide kranten. Door de polarisatie tussen progressief en conservatief in de jaren zeventig waren de verschillen tussen partijen duidelijk zichtbaar en dit zorgde voor een scherp onderling debat. De VVD zette zich bijvoorbeeld af tegen het beleid van het kabinet-Den Uyl. Zowel de *NRC* als *De Telegraaf* stelde dat de VVD zich niet bemoeide met het regeringsbeleid vanwege het vergroten van zijn kiezersaantal. Dit moest invloed opleveren, waardoor de partij zich kon bemoeien met het Nederlandse bestuur. Verder stond de minister-president in deze tijd van polarisatie niet altijd boven de partijen, maar trad hij af en toe meer op als partijman. Deze presentatie van de minister-president kreeg aandacht in de kranten en die was niet altijd positief. Weliswaar waren de beide kranten begripvol voor de lange tijd die de premier in de Kamer moest staan om te debatteren, maar zijn presentatie was een belangrijke graadmeter voor het vertrouwen in het beleid van het kabinet. Als de premier niet achter zijn beleid stond, hoe moesten anderen dat dan doen? Ook het taalgebruik van politici kreeg de aandacht. Onduidelijke taal werd niet gewaardeerd en werd bekritiseerd. Al met al kan gesteld worden dat de polarisatiestrategie in deze jaren een behoorlijke stempel op het debat in de Kamer drukte. De PvdA trachtte het politieke spectrum in progressief en conservatief te verdelen om zodoende de christelijke partijen te laten kiezen en te breken. Deze confessionele partijen, met name de KVP, en minister van Justitie Van Agt werden zo in de hoek gedreven door de polariserende houding van de PvdA, zodat bij de volgende periodes het latere CDA liever met de VVD wilde samenwerken.⁵⁵ De VVD deed geen moeite om het regeringsbeleid te beïnvloeden, maar keerde zich hier volledig van af. Het debat was door de polarisatie levendig en kranten klaagden niet over een voorspelbaar debat.

De relatie tussen parlement en kiezer kreeg in de kranten nauwelijks aandacht ten tijde van het kabinet-Den Uyl. Bij het aantreden van het kabinet bleek uit onderzoek dat er een 'wantrouwend en ontevreden kiezerskorps' was, maar in de latere berichtgeving werd hier amper melding van gemaakt. Bovendien gaven de kranten geen expliciet oordeel over achterkamertjespolitiek, hoewel zij deze wel constateerden. Misschien werd dit niet als kwalijk beschouwd. Alleen in 1976 gaf *De Telegraaf* aan dat het ondemocratisch was als partijen alleen wilden deelnemen aan de vorming van een nieuw kabinet als zij winst zouden behalen ten opzichte van de vorige verkiezingen. Zij zetten

⁵⁵ Bootsma, *'De verbeelding van de macht'*, 289.

dan de kiezers voor het blok. Verdere aandacht was er niet voor de relatie tussen parlement en kiezer. De kranten schreven bovendien niets over de betrokkenheid van het kabinet door middel van conflicten tussen regeringspartijen. Volgens Van Dam begreep *De Telegraaf* deze strategie niet, maar ook de *NRC* schreef rond de beschouwingen niets over de betrokkenheid van het kabinet door middel van conflicten. Daarbij moet wel aangetekend worden dat grote conflicten tussen 1973 en 1977, zoals de Lockheed-affaire in 1976, niet zijn voorgevallen rond de beschouwingen, waardoor de hiertoe relevante kranten niet gebruikt zijn.

2. Kabinet-Van Agt I, II en III, 1977-1982

Het kabinet-Van Agt I kwam tot stand nadat de formatie van een kabinet met PvdA, CDA en D66 onder leiding van Den Uyl was mislukt. Deze partijen kwamen wel tot overeenstemming over het te volgen beleid, maar werden het niet eens over de verdeling van de ministersposten. Dit had onder andere te maken met de grote afstandelijkheid tussen Den Uyl en Van Agt. Vervolgens werden CDA en VVD het vrij snel eens over een regeerakkoord en werd Dries van Agt minister-president.

Tijdens de verkiezingen van 1977 was de PvdA de grote winnaar met een winst van tien zetels, waardoor de partij groeide naar 53 zetels. Ook de VVD won en groeide met zes zetels naar een totaal van 28 Kamerplaatsen. Het CDA deed voor het eerst als gezamenlijke partij mee en kwam op 49 zetels.

Kabinet-Van Agt I sprak Bestek'81 af. Dit was een bezuinigingsprogramma opgesteld vanwege de financiële malaise. Niet alle voornemens uit dit programma werden gehaald omdat de economische crisis in 1979 harder toesloeg dan verwacht. De samenwerking tussen CDA en VVD was echter goed te noemen en het kabinet zat zijn parlementaire periode als geheel uit.

In 1981 was D66 de grote winnaar van de verkiezingen. De combinatie van CDA, PvdA en D66 vormde het kabinet-Van Agt II. Nog voordat dit kabinet zich had voorgesteld aan de Kamer, had het zijn ontslag al ingediend omdat de partijen het niet eens konden worden over het te voeren financieel-economisch beleid. Het kabinet werd vervolgens weer aan elkaar gelijmd, maar diende circa een half jaar later, op 13 mei 1982, alsnog zijn definitieve ontslag in. De spanningen tussen CDA en PvdA, met name tussen Van Agt en Den Uyl, bleken een te grote belemmering voor het vormen van een eensgezind beleid. Vervolgens vormden CDA en D66 tot de verkiezingen van november 1982 het derde kabinet-Van Agt.

De spanningen tussen minister-president Van Agt en PvdA-fractievoorzitter Den Uyl speelden een centrale rol in deze periode. De tegenstelling tussen beide heren speelde zowel door in de relatie tussen Kamer en regering als in het debat dat in de Kamer gevoerd werd. Verder haalde het CDA in de periode tussen 1977 en 1982 regelmatig de krant. Fractie leider Willem Aantjes werd bijvoorbeeld beschuldigd van het lid zijn van de SS tijdens de Tweede Wereldoorlog, waardoor hij niet meer werd geduld als volksvertegenwoordiger. Daarnaast hieven KVP, ARP en CHU zichzelf in 1980 op als partij en vormden zij gezamenlijk het CDA.

2.1. De controlefunctie van de Kamer

In de periode van 1977 tot en met 1982 was het kabinet-Van Agt, in tegenstelling tot dat van Den Uyl, een meerderheidskabinet. Als de fracties van CDA en VVD achter het kabinetsbeleid stonden,

werden de voorstellen van de regering aangenomen. In het begin van het kabinet-Van Agt I was het echter niet altijd zeker of de fractie van het CDA volledig achter de regering stond. Toen Willem Aantjes leider van de fractie was, stemden bepaalde leden van de fractie af en toe tegen de voorstellen van het kabinet. Dit waren de zogenaamde loyalisten van de partij, die zichzelf als het geweten van het CDA beschouwden. Aantjes was ook één van de loyalisten, maar had daarnaast als leider de taak om de fractie niet te laten splitsen.⁵⁶ Toen Ruud Lubbers de nieuwe fractieleider van de christendemocraten werd, zag hij het als zijn voornaamste taak om de fractie bijeen te houden. Steun aan het regeringsbeleid kwam op de tweede plaats.⁵⁷ Van sancties tegen Kamerleden die niet meestemden was echter geen sprake. Pas na 1980, toen het CDA als partij werd opgericht, werd eensgezindheid in de manier van stemmen belangrijk. Het dualisme werd door de *NRC* en *De Telegraaf* steeds meer beoordeeld. Daarnaast werd duidelijk dat de kranten meer aandacht besteedden aan de controlefunctie van de Kamer ten opzichte van de regering dan tijdens de regeerperiode van premier Den Uyl.

Tijdens de eerste algemene politieke beschouwingen van kabinet-Van Agt stelde de CDA-fractie zich tamelijk autonoom op en probeerde de fractie het beleid bij te sturen. CDA-fractievoorzitter Aantjes was kritisch over het beleid van het kabinet. De fractie was in 1978 bovendien verdeeld in een linker- en rechtervleugel, waardoor de fractie bij stemmingen niet volledig achter het regeringsbeleid stond. Bij een voorstel over de apartheidspolitiek in Zuid-Afrika legde de CDA-fractie met steun van de linkse partijen aan de regering aanpassingen van het beleid op:

Overigens werd de motie met steun van links aanvaard. Enkele CDA-ers stemden tegen de motie van hun eigen voorman. Deze verdeeldheid binnen de CDA-fractie leidde er bijna toe dat de regering op twee zeer belangrijke zaken verder gedwarsboomd zou worden.⁵⁸

Ook de *NRC* berichtte over de verschillende inzichten tussen de CDA-fractie en de regering. De fractie van christendemocraten was geregeld verdeeld over de voorstellen vanuit de regering. Enkele Kamerleden van het CDA stemden zelfs mee met voorstellen van de socialisten die in de oppositie zaten. De *NRC* waardeerde de hoofdelijke stemming maar een verdere mening werd niet gegeven:

Leuk was het, dat weer eens hoofdelijk werd gestemd, waardoor de neuzen precies konden worden geteld. Minder leuk voor het kabinet was ongetwijfeld dat de meerderheid enkele

⁵⁶ Van Merriënboer, *'Van Agt biografie'*, 320.

⁵⁷ Ibidem, 447.

⁵⁸ 'Debat Bestek'81 eindigde met een knallende ruzie', *De Telegraaf*, 14 oktober 1978, 3.

malen uiterst gering was door toedoen van een beperkt gehouden aantal leden van het CDA, die meestemden met de linkerzijde.⁵⁹

In 1979 nam Ruud Lubbers het stokje als fractievoorzitter van het CDA van Aantjes over. Nadat Aantjes was beschuldigd van een schimmig verleden waarin hij lid was geweest van de Waffen-SS, besloot hij zijn functie neer te leggen. Lubbers stond, meer dan Aantjes, achter het kabinetsbeleid. Hij probeerde de eenheid in zijn fractie te bewaren en steunde premier Van Agt op een aantal terreinen. Tijdens zijn eerste beschouwingen als fractieleider sprak hij over het dualisme tussen de Kamer en de regering:

Weg met al dat defaitisme, zei de energieke heer Lubbers, aandachtig in de richting van de vermoeide premier kijkend. Hij reikte vele ideeën aan en sprak van het dualisme tussen zijn fractie en het kabinet. Sterk stuk eigenlijk: eerst een kabinet in de zomermaanden zo ongeveer de inhoud van zijn begroting dicteren en daarna nieuwe eisen stellen en dualisme prediken. De fractievoorzitter van het CDA wikt én beslist, men make zich geen illusies.⁶⁰

Lubbers legde het dualisme uit in zijn eigen voordeel. Aan de ene kant benadrukte hij dat hij het beleid van het kabinet steunde, aan de andere kant bleef hij kritisch. Hiermee legde hij enerzijds de verschillende opvattingen in zijn fractie bloot. Anderzijds gebruikte hij zijn positie als fractieleider van de grootste regeringspartij zo veel mogelijk om het beleid naar zijn hand te zetten. De *NRC* was positief over deze invulling en zag de centrale rol die Lubbers speelde. Als CDA-fractievoorzitter functioneerde hij uitstekend, want de standpunten van de partij kwamen in het beleid terug. Hij gebruikte het dualisme in zijn voordeel en verpakte dit zeer handig:

De CDA-leider [Lubbers] erkende dat zijn fractie het kabinet deels kritiseert en deels steunt. Over die steun zei hij: “We doen dat vanuit onze dualistische houding, maar we vinden het beter met elkaar door te gaan en te zoeken naar een zo breed mogelijke samenwerking in de samenleving.”⁶¹

Hoewel Lubbers hier een pleidooi hield voor meer dualisme tussen Kamer en kabinet, pleitte hij tegelijkertijd voor meer systematisch overleg tussen kabinet en CDA-regeringsfractie. Het beleid kon

⁵⁹ ‘Op een zwiepend bruggetje door economisch moeras’, *NRC*, 14 oktober 1978, 3.

⁶⁰ ‘Geen vonken’, *NRC*, 11 oktober 1979, 7.

⁶¹ ‘CDA ziet af van beperking rente-aftrek’, *NRC*, 12 oktober 1979, 1.

op die manier beter worden afgesteld. Premier Van Agt maakte echter bezwaar.⁶² Bij de aantreding van het kabinet-Van Agt was al afgesproken dat de minister-president elke tweede en vierde donderdag van de maand met fractievoorzitter Aantjes zou lunchen en elke eerste en derde donderdag met de CDA-ministers, de fractieleider en de vice-fractieleider. Van Agt typeerde deze bijeenkomsten als plichtmatig.⁶³ Een intensievere vlevlechting tussen fractie en regering vond Van Agt niet nodig.

Niet alleen de benoeming van Ruud Lubbers als fractievoorzitter, maar ook de vorming van het CDA als gezamenlijke christelijke partij speelde een grote rol in de disciplineren van de fractie om met het beleid in te stemmen. De verschillende stromingen van KVP, ARP en CHU moesten in de nieuwe partij met elkaar samenwerken, maar overeenstemming tussen de groeperingen was er niet altijd. Vanaf 1980, toen KVP, ARP en CHU werden opgeheven en officieel samengingen in het CDA, pleitten verschillende christendemocratische kopstukken voor eenheid binnen de nieuwe partij. Eén hiervan was KVP-voorzitter Piet van Zeil:

Van KVP-voorzitter Piet van Zeil mag het niet meer voorkomen dat een deel van de CDA-fractie een kabinet volledig steunt, terwijl een ander deel dit slechts gedooft. Hij wil ook dat het CDA-bestuur zo snel mogelijk gaat onderzoeken of "loyalisme in een nieuwe parlementaire periode in CDA-verband nog wel geaccepteerd kan en mag worden".⁶⁴

In de *NRC* blijkt dat Van Zeil zelfs nog verder wilde gaan en Kamerleden uit hun functie wilde heffen als zij zich niet schaarden achter het CDA:

Volgens hem [KVP-voorzitter Van Zeil] moet een CDA-lid dat het niet eens is met het kabinet waarin zijn eigen partij zitting neemt, zijn Kamerlidmaatschap opzeggen. Van Zeil verklaarde dat het niet gaat om aantasting van de rechten van de volksvertegenwoordigers of om een soort terugroepingsrecht maar, zo verklaarde hij, het mag niet zo zijn dat CDA-leden het kabinet telkenmale op zijn beleid gaan beoordelen om het dan vervolgens al dan niet te steunen. Van Zeil zei dat door het optreden van de dissidenten de CDA-fractie niet altijd even doelmatig heeft kunnen functioneren en dat zeer velen van de achterban door hun optreden pijn is gedaan.⁶⁵

⁶² Van Merriënboer, *'Van Agt biografie'*, 448.

⁶³ *Ibidem*, 300.

⁶⁴ 'Voorzitter KVP hekelt verdeeldheid', *De Telegraaf*, 4 oktober 1980, 3.

⁶⁵ 'KVP heft zich met Brabantse gezelligheid op', *NRC*, 4 oktober 1980, 3.

Overigens moedigde *De Telegraaf* de fusie tussen KVP, ARP en CHU ten zeerste aan. Volgens de hoofdredactie zorgde het CDA als gezamenlijke partij voor meer politieke stabiliteit in ons land.⁶⁶ Ook columnist F. Duynstee van de krant was een groot voorstander van de samenwerking.

Tijdens de algemene beschouwingen van 1980 berichtten de *NRC* en *De Telegraaf* weinig over de houding van de CDA-fractie ten opzichte van het kabinet. De fractie stond niet lijnrecht tegenover het beleid van de regering. De verkiezingen in het volgende jaar speelden hier een grote rol in. De partij moest het beleid van kabinet-Van Agt verdedigen, waardoor het niet waarschijnlijk was dat de fractie zich in grote mate zou afzetten tegen het regeringsbeleid.

Ook in 1981 en 1982 was uit de *NRC* en *De Telegraaf* weinig op te maken over de manier waarop de Kamer en de regering met elkaar omgingen. Dit kwam met name doordat de beschouwingen voor deze jaren niet werden gehouden. In 1981 onderhandelden PvdA en CDA met elkaar en waren in het kabinet al breuken te zien omdat de partijen het niet eens met elkaar waren over het werkgelegenheidsprogramma en de financieel-economische problemen. Daarom bood het kabinet haar ontslag al aan op 16 oktober 1981, één maand na haar aantreding. Een lijmpoging werd ondernomen, maar een half jaar later viel het kabinet opnieuw. In 1982 waren in oktober de onderhandelingen tussen partijen gaande om een nieuw kabinet te vormen, waardoor ook in dit jaar geen politieke beschouwingen plaatsvonden. Wel geven de kranten aan wat zij vonden van de verhouding tussen Kamer en regering. De *NRC* constateerde bijvoorbeeld dat beide instanties te veel met elkaar samenwerkten en niet langer dual waren:

Kabinetten kunnen op het ogenblik nauwelijks werken zonder voortdurend geestverwante Kamerfracties te raadplegen over de uitvoering van eerder gemaakte, op zichzelf al gedetailleerde afspraken. De Kamerfracties moeten op hun beurt het uiteindelijke politieke gevecht overlaten aan hun vooruitgeschoven posten in het kabinet, de ministers.⁶⁷

De krant gaf aan dat tussen fractie en regering teveel overlap bestond en dat het kabinet niet langer zelf de besluiten maakte, maar eerst overleg had met fracties. De krant bepleitte dan ook meer dualisme tussen fractie en kabinet, al klonk ook enig begrip voor samenwerking door:

Misschien zou een aldus tot stand gekomen kabinet een vruchtbare middenweg tussen monisme en dualisme kunnen bewandelen, het zou kunnen steunen op een meerderheid in het parlement maar het zou in een behoorlijke zelfstandigheid kunnen trachten beleid te ontwikkelen. De Kamerfracties zouden in grotere vrijheid dat beleid kunnen beoordelen,

⁶⁶ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 451.

⁶⁷ 'De slag om het Binnenhof', *NRC*, 13 oktober 1982, 19.

laverend tussen de wijde grenzen van sympathie voor het zittende kabinet enerzijds en een eigen zakelijk oordeel over kwesties anderzijds.⁶⁸

Langzaam maar zeker werd de roep om dualisme in de krant sterker. Was in de tijd van Den Uyl de berichtgeving over dit onderwerp nog vrijwel nihil, in de tijd van kabinet-Van Agt kreeg dit thema meer aandacht. Opvallend is verder de enorme belangstelling voor de houding van de CDA-fractie ten opzichte van de regering. Ook de VVD maakte deel uit van de regering, maar was vele malen minder in het nieuws. Dit was waarschijnlijk te wijten aan de verdeeldheid en de verschillende stromingen die in het CDA wel merkbaar waren en in de VVD minder. De VVD werd in de krant meer als een partij aan de rechterkant van het politieke spectrum neergezet, waardoor de partij zich niet hoefde te focussen op kiezers aan de linkerzijde. Het CDA probeerde kiezers aan de linker- en rechterzijde te strikken om haar positie als middenpartij te verstevigen. Verder kreeg het CDA waarschijnlijk meer de aandacht vanwege de minister-president, dé centrale figuur in de politiek, die tevens de voorman van de christendemocraten was. De *NRC* en *De Telegraaf* berichtten waarschijnlijk meer over partijen die aan de macht waren dan over partijen die in de oppositie zaten. Dit werd in 1976 al aangegeven door politiek commentator J.J. Vis.⁶⁹

2.2. Het debat in de Kamer

De kranten schreven tussen 1977 en 1983 op een aantal manieren over het debat in de Kamer. Ten eerste klaagde de *NRC* over de debatten tijdens de algemene politieke beschouwingen. Deze waren te gedetailleerd en te weinig algemeen. *De Telegraaf* meldde net als in de vorige periode niets over dit onderwerp. Daarnaast had de *NRC* in deze periode een meer abstracte kijk op het debat. Volgens deze krant is het debat in de Kamer speciaal en gelden aparte regels, omdat de waarheid in het debat nooit gevonden kan worden. Partijen hebben een eigen oordeel, waar zij bijna niet van af te brengen zijn. Ten derde stond in de periode van het kabinet-Van Agt het debat in de Kamer in het teken van de politieke tegenstellingen tussen de PvdA en het CDA. Met name Den Uyl en Van Agt bestreden elkaar met felle woordenwisselingen. Daarnaast verzette ook Lubbers zich tegen de PvdA-fractieleider. De *NRC* en *De Telegraaf* schreven regelmatig over de tegenstellingen. Beide kranten beschreven hoe de sfeer in het debat tussen de beide partijen was en gaven een beoordeling over het debat. Het debat was bijvoorbeeld 'mat', 'weinig opzienbarend' of 'fel'.⁷⁰

⁶⁸ 'De slag om het Binnenhof', *NRC*, 13 oktober 1982, 19.

⁶⁹ 'De kabinetsformatie van volgend jaar', *NRC*, 16 oktober 1976, 7.

⁷⁰ 'Vertekend beeld', *De Telegraaf*, 6 oktober 1978, 3; 'De geloofwaardigheid van de CDA-fractie', *De Telegraaf*, 10 oktober 1979, 6; 'CDA krijgt de vuile was weer terug', *NRC*, 13 oktober 1978, 7.

In de periode van het kabinet-Den Uyl schreef de *NRC* eenmaal over het nut van de algemene politieke beschouwingen. Tussen 1977 en 1982 publiceerde deze krant drie jaar op rij berichten over de beschouwingen. Hierin stelde de krant dat tijdens de beschouwingen over alles eindeloos gedebatteerd werd.⁷¹ Daarnaast schreef de krant dat dit debat ‘gekkenwerk’ was, omdat de Kamerleden tot laat, in deze tijd tot diep in de nacht, met elkaar debatteerden.⁷² Naar aanleiding hiervan nam Kamervoorzitter Dolman in 1979 het besluit dat de Kamer korter moest vergaderen. De *NRC* was hier zeer tevreden over. Tegelijkertijd moedigde de *NRC* de Kamervoorzitter aan om ook andere maatregelen in het politieke debat te nemen: spreektijdbeperking, minder interrupties en het spreiden van de beschouwingen over meerdere dagen.⁷³ Deze voorstellen van de krant werden echter niet doorgevoerd in de Kamer. In 1979 werden de bovenstaande constateringens onderschreven in een artikel waarin de *NRC* de vele moties hekelde, die werden ingediend om andere stemmingen te voorkomen:

Het institutionele karakter van een gebeurtenis als de jaarlijkse algemene politieke en financiële beschouwingen in de Tweede Kamer was dit keer zeer in het oog springend. Vaak was het meer detaillistisch dan algemeen, dat heeft de Kamer zichzelf trouwens veelal te verwijten, en dat was dit keer ook zo. Noch politiek noch financieel was het erg duidelijk. Voor velen zal politiek in veel opzichten weer vooral “verhulkunst” zijn gebleken. Enkele tientallen moties verhelpen dat niet, vooral niet als moties lijken ingediend om aan het stemmen voor weer andere moties te ontkomen.⁷⁴

Ook hier werd gewezen op te veel details tijdens de algemene politieke beschouwingen. Voor de krant stond dit als een paal boven water, want in 1980 klaagde de krant over ditzelfde punt.⁷⁵ Van 1977 tot en met 1982 was de *NRC* niet tevreden met de manier waarop de debatten tijdens de beschouwingen gevoerd werden. Niet het nut, zoals in 1975, werd ter discussie gesteld, maar de neiging van Kamerleden om te gedetailleerd en te weinig algemeen te debatteren. *De Telegraaf* verkondigde, net als tijdens de voorgaande periode, geen mening over deze kwestie.

De aandacht voor de abstracte kant van het politieke debat nam ook toe. De *NRC* gaf aan dat politici alleen hun eigen verhaal verkondigen en niet bezig waren met de standpunten van de tegenstander. Zodoende is de waarheid of de beste oplossing in het debat niet te vinden:

⁷¹ ‘Terlouw verdient sympathie voor moedig optreden’, *NRC*, 7 oktober 1978, 3.

⁷² ‘Op een zwiepend bruggetje door economisch moeras’, *NRC*, 14 oktober 1978, 3.

⁷³ ‘Nachtbraken’, *NRC*, 17 oktober 1979, 7.

⁷⁴ ‘Onduidelijk’, *NRC*, 12 oktober 1979, 7.

⁷⁵ ‘Weinig vlagvertoon en maximum aan plichtsbetrachting’, *NRC*, 11 oktober 1980, 3.

Een antwoord is slechts mogelijk na enige bezinning op het parlementaire proces. Wat dat betreft zijn er wel wat misverstanden. Om te beginnen het misverstand dat uit de botsing der opinies de waarheid tevoorschijn komt – een resultaat dus dat algemene gelding verdient omdat het absoluut is en niet meer bestreden kan worden. Niemand ziet dat vandaag aan de dag in het parlement gebeuren – maar in het verleden is het ook nooit gebeurd. De “waarheid” is in het parlement nooit gevonden. Iedere parlementaire discussie is een vreedzame vorm van burgeroorlog en iedere parlementaire beslissing is een soort wapenstilstand.⁷⁶

Het debat in de Kamer is geen normale discussie, waarbij de participanten gezamenlijk tot een standpunt of compromis komen. Politici vertellen hun eigen verhaal en weten dat zij hun politieke tegenstanders niet kunnen overtuigen, omdat de tegenstanders een achterban vertegenwoordigen en daarom bepaalde standpunten moeten innemen. Het debat is meer bedoeld om een derde partij, in dit geval het electoraat, te overtuigen van een standpunt.⁷⁷

In hetzelfde artikel werd ook een andere constatering gedaan door schrijver J.J. Vis. Regeerakkoorden zijn niet goed voor het debat in de Kamer:

En tenslotte dwingt het karakter van de parlementaire procesorde tot de conclusie dat gedetailleerde regeerakkoorden bij de kabinetsformatie verwerpelijk zijn. Ze bevorderen de politieke koppelverkoop en laten nauwelijks ruimte voor parlementaire discussies over afzonderlijke onderwerpen. Vergelijkt men de parlementaire procedure met een procedure voor een rechter dan kan met het sluiten van regeerakkoorden vergelijken met een soort standrecht, waarin alle relevante standpunten niet of nauwelijks een kans krijgen.⁷⁸

Deze constatering kwam in 1978, één jaar na het kabinet-Den Uyl. Deze periode stond niet bekend als een tijd van het dichtgetimmerde regeerakkoord. Zodoende kwam deze opvatting wel uit de lucht vallen.

Verder waren de kranten vrij kritisch over het niveau van het debat. B.C.L. Waanders, redacteur van de *NRC*, gaf aan dat politici te vaak voorlazen van hun blaadje en daarom niet sterk waren in het debat:

⁷⁶ ‘Ruimte voor pluriformer wordende samenleving’, *NRC*, 10 oktober 1978, 7.

⁷⁷ B. Wolthuis, ‘Het spelkarakter van het parlementaire debat’, in *R&R: rechtsfilosofie en rechtstheorie* 3 (2007), 12-33, aldaar 23, 24.

⁷⁸ ‘Ruimte voor pluriformer wordende samenleving’, *NRC*, 10 oktober 1978, 7.

De meeste Kamerleden zijn middelmatige voorlezers van middelmatig proza. In de jaren '60 faalde een poging om het spreken-van-papier tegen te gaan. Misschien is een zekere neiging tot gedetailleerd en omslachtigheid inherent aan het Nederlandse volkskarakter. [...] De wens dat de Kamer zich tot de "hoofdzaken" zal beperken lijkt moeilijk te vervullen; de één zal over de vraag, wat "hoofdzaak" is, anders denken dan de ander.⁷⁹

Behalve dat het debat te vaak over details ging en te weinig over de grote lijnen, gaf de krant aan dat bij het debat ook een zeker theaterspel hoort. Theater zorgt voor vermaak en emotie in het debat, waardoor politici hun standpunt beter tentoon spreiden. Kamervoorzitter Dolman gaf in de *NRC* aan dat de combinatie van inhoud en presentatie van groot belang is voor het debat in de Kamer:

Dat vind ik zo aardig van de politiek: je moet wetenschap en artistieke een beetje combineren. Een goede politicus is een toneelspeler op zijn tijd. Niet in de zin van een leugenaar maar hij moet een zaak in het openbaar begrijpelijk en op de allerbeste momenten ontroerend over kunnen brengen. Dat wordt in Nederland wel eens vergeten. Men laat het theater te veel over aan fractievoorzitters. 'Backbenchers' zouden er meer een eer in moeten stellen een goeie, mooi geschreven speeches te houden.⁸⁰

Al in 1980 betoog Kamervoorzitter Dolman in feite hetzelfde als historicus Te Velde, die stelt dat theater en politiek onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Theater is nodig om kwesties waar politieke strijd over is aan de kaak te stellen en tegelijkertijd begrijpelijk te maken voor het electoraat.⁸¹

In vergelijking met de periode van Den Uyl was het opvallend dat de *NRC* abstracter over het debat berichtte. *De Telegraaf* ging echter niet mee in deze ontwikkeling. Deze krant berichtte welke gebeurtenissen plaatsvonden en besteedde geen enkele aandacht aan de manier waarop het parlementaire debat gevoerd behoort te worden.

Waar beide kranten wel over berichtten waren de tegenstellingen tussen CDA en PvdA in het debat. De hoofdrolspelers waren hierin premier Van Agt, PvdA-voorman Den Uyl en CDA-fractie leider Lubbers. De onenigheid tussen beide partijen kwam voort uit het mislukken van kabinet-Den Uyl II, waarbij geen overeenstemming over het aantal ministersposten was. In het kabinet-Van Agt II, in 1981, zorgde deze spanning ook voor de snelle val van de regering. Tijdens de beschouwingen van 1978 kwamen de tegenstellingen duidelijk aan het licht. Den Uyl deed felle en verwoede aanvallen

⁷⁹ 'Democratisering verhoogt druk op Kamerleden', *NRC*, 6 oktober 1980, 7.

⁸⁰ 'De gelijkheidsidealen van Kamervoorzitter Dolman', *NRC*, 18 oktober 1980, 23.

⁸¹ Henk te Velde, *Het theater van de politiek* (Amsterdam, 2003), 26.

op het kabinet en het beleid. *De Telegraaf* kon zich niet vinden in de aanvallen van de PvdA-fractievoorzitter:

Opmerkelijk daarbij was wel de terminologie waarvan hij [Den Uyl] zich bij zijn kritiek op de regeringsvoorstellen bediende. Zo sprak hij over een “bezuiniging” op de collectieve uitgaven, terwijl het gaat om een ombuiging in de stijging van deze uitgaven. [...] Tevens betichtte hij de regering ervan te “kappen” op de sociale uitkeringen en het “korten” van de ambtenarsalarissen. Terwijl het volgens de regeringsvoorstellen duidelijk gaat om een lichte vermindering van een nog altijd optredende stijging van de sociale uitkeringen en de ambtenarsalarissen. “Minder meer” werd door de heer Den Uyl consequent omgezet in alleen maar minder. Waarmee hij bewust een demagogisch vertekend beeld gaf van de kabinetsplannen.⁸²

In dit artikel was *De Telegraaf* zeer kritisch over het woordgebruik van Den Uyl. Dit kwam zeer regelmatig voor in deze krant. Veelvuldig werd de PvdA onder vuur genomen over haar plannen, oplossingen en presentatie. Met name in de linkerkolom van de derde bladzijde was de krant kritisch op de partij van fractievoorzitter Den Uyl. Deze column werd geschreven door Leo Derksen, een groot tegenstander van de PvdA en de linkse politiek. De *NRC* maakte ook melding van de felle en gefrustreerde manier van debatteren door Den Uyl. De krant zocht de oorzaak hiervan in het mislukken van zijn tweede kabinet:

Met een ongekend felle uithaal naar het CDA heeft PvdA-leider Den Uyl voorlopig afscheid genomen van de mogelijkheid om zaken te doen met de linkervleugel van het CDA. [...] Met zoveel woorden heeft Den Uyl erkend dat zijn opstelling jegens het CDA voorvloede uit wrevel en frustratie. Dat lijken uiterst slechte fundamenten om een nieuwe politieke strategie op te baseren. De leider van de PvdA kan het nog steeds niet verkroppen dat het CDA, na het echec van zijn eigen formatiepogingen de totstandkoming van het kabinet-Van Agt, dat onvermijdelijk tot een heel ander beleid moest leiden en dat hij verafschuwt, mogelijk maakte.⁸³

In 1979 besteedden de kranten ook aandacht aan de felle manier van debatteren door de beide partijen. Ook in dit jaar stonden Van Agt en Den Uyl weer tegenover elkaar. De *NRC* gaf aan dat beide

⁸² ‘Vertekend beeld’, *De Telegraaf*, 6 oktober 1978, 3.

⁸³ ‘CDA krijgt de vuile was weer terug’, *NRC*, 13 oktober 1978, 3.

heren de cijfers in hun eigen voordeel uitlegden, maar gaf geen oordeel over het debat behalve dat er dit jaar geen sprake van retorisch vuurwerk was:

Van Agt en Den Uyl duelleren met elkaar, elk gewapend met voordelige statistieken over de inkomensontwikkeling tijdens de afgelopen jaren. De premier verwijt de oppositieleider soms de bevolking met halve waarheden tegen het kabinet op te zetten; de oppositieleider verwijt het kabinet dat het al depolitisierend de politiek verdacht maakt. Er komen geen vonken af.⁸⁴

Den Uyl debatteerde niet alleen met premier Van Agt over het beleid, maar had het ook geregeld aan de stok met CDA-fractievoorzitter Lubbers. Volgens *De Telegraaf* probeerden de fractievoorzitters van de PvdA en het CDA elkaar omzichtig te benaderen. Zij vlogen elkaar niet zoals in 1978 veelvuldig in de haren, maar trachtten rustig met elkaar om te gaan.⁸⁵ Toch deelden Lubbers en Den Uyl zo nu en dan speldenprikken aan elkaar uit, wat leidde tot leuke quotes voor de krant:

Tijdens de Kamerdebatten vielen de volgende geluiden te horen: Den Uyl: "Het CDA praat links maar doet rechts". Lubbers: "De PvdA praat link [zonder 's'], maar doet niets."⁸⁶

De Telegraaf kwam in ditzelfde artikel tot de conclusie dat Lubbers een zeer centrale rol speelde, waarin hij zowel grip had op de regering als op zijn eigen fractie. Ook de *NRC* stelde dat Lubbers vanaf 1979 een centrale rol speelde in het politieke debat. Volgens de krant was het 'voor het eerst sedert jaren [dat] drs. Den Uyl in de sociaal-economische discussie (trouwens, daar niet alleen) in het parlement een evenknie heeft gevonden'. Lubbers won de discussie op punten volgens de krant en nam daardoor een centrale plaats in het debat in.⁸⁷

Ook in het derde jaar van kabinet-Van Agt werd het debat gedomineerd door aanvallen van CDA en PvdA over en weer. De tactiek van beide partijen was bekend en ook de politici raakten op elkaar ingespeeld in het debat. Zo wist premier Van Agt bijvoorbeeld beter hoe hij om moest gaan met de aanvallen van voorganger Den Uyl:

De heren [Van Agt en Den Uyl] waren bij herhaling bijzonder scherp tegen elkaar. Waarbij de staatsman-in-functie zijn rivaal volgens beproefd recept op de omheining van de speeltuin wees: niet boos worden wanneer de ander dat wel doet, af en toe een grapje maken alsof je er eigenlijk nauwelijks bijhoort, dan weer toeslaan met een welhaast economisch argument

⁸⁴ 'Geen vonken', *NRC*, 11 oktober 1979, 7.

⁸⁵ 'VVD en de PvdA sluiten elkaar van samenwerking uit', *De Telegraaf*, 12 oktober 1979, 3.

⁸⁶ "Hypotheekrente blijkt aftrekbaar", *De Telegraaf*, 13 oktober 1979, 7.

⁸⁷ 'Kabinet is in nood; oppositie in onbehagen', *NRC*, 19 oktober 1979, 7.

en waar mogelijk de staatsman-buiten-dienst herinneren aan de weerbarstigheid van de materie in diens eigen ambtsjaren. Het moet gezegd: Den Uyl had zijn conclusies uit vorige krachtmetingen getrokken en had kennelijk instructies gegeven om niet te vergeten dat er over een half jaar verkiezingen zijn. Zijn financieel woordvoerder Kombrink liep rond de interruptiemicrofoon als een vechtkat op fluwelen sokken en zijn stormram van het woningbouwfront, oud-staatssecretaris Van Dam, opereerde deze keer met de belangeloze scherpzinnigheid van een studentendispuut.⁸⁸

Bij het afscheid van Van Agt in 1982 werd de premier meerdere malen geroemd om zijn taalgebruik in de Kamer. D66-fractievoorzitter Terlouw vertelde bijvoorbeeld:

Bijzonder veel genoeg heb ik altijd geschept in zijn zorgvuldige en originele taalgebruik. Ik zal dat in de toekomst bepaald missen. De politiek lijdt door zijn vertrek een verlies, zowel omdat wij geen gebruik meer kunnen maken van zijn ervaring, als om de oorspronkelijke wijze waarop hij politiek beoefende.⁸⁹

Ook Den Uyl sprak, ondanks de meningsverschillen, op een respectvolle manier over de vertrekkend CDA-lijsttrekker. Hij gaf aan dat hij respect had voor de 'kleurrijke wijze' waarop Van Agt zich als minister en premier voor Nederland had ingezet.⁹⁰

In 1981 trachtten Van Agt en Den Uyl samen te werken in het kabinet-Van Agt II. De politiek leider van het CDA wilde met de VVD verder regeren, maar door het zetelverlies van de VVD tijdens de verkiezingen kon dat niet. Daarom moest hij zich met tegenzin tot de PvdA wenden.⁹¹ Deze coalitie faalde echter jammerlijk. Vanwege de crisis in het kabinet van CDA, PvdA en D66 ging de regeringsverklaring in oktober niet door en daarom hadden de *NRC* en *De Telegraaf* geen commentaren over het debat in de Kamer. In 1982 trok Van Agt zich na de verkiezingen terug als een leider van een nieuw kabinet en vervolgde Lubbers de formatie met de VVD in 1982, waardoor pas in 1983 de eerstvolgende politieke beschouwingen plaatsvonden.

2.3. De Kamer en de kiezer

In de periode van Den Uyl was weinig aandacht voor de relatie tussen Kamer en de kiezer. Af en toe verwezen de *NRC* en *De Telegraaf* naar deze verhouding, maar veel belangstelling was er zeker niet

⁸⁸ 'Van Agts geboorte als reveil-econoom', *NRC*, 11 oktober 1980, 3.

⁸⁹ 'Adieu Van Agt', *NRC*, 16 oktober 1982, 23.

⁹⁰ 'Besluit van Van Agt slaat in als bom', *De Telegraaf*, 14 oktober 1982.

⁹¹ Van Merriënboer, '*Van Agt biografie*', 452.

voor. In de periode van 1977 tot en met 1982 berichtten beide kranten meerdere keren over de relatie met de kiezer. Enkele malen werd zelfs over kiezersbedrog gesproken: toen voormalig CDA-fractievoorzitter Willem Aantjes in de politiek terug wilde keren en toen minister-president Van Agt pas na de verkiezingen van 1982 aangaf niet meer beschikbaar te zijn voor het hoogste ambt, terwijl hij waarschijnlijk wel de extra stemmen binnen had gesleept voor een meerderheid van de christendemocraten. Naast deze twee gebeurtenissen was slechts zeer sporadisch aandacht voor de relatie tussen Kamer en kiezer. Gedurende deze periode was echter wel meer aandacht voor deze verhouding dan tijdens de regeerperiode van Den Uyl.

Eén van de sporadische berichten over dit thema verscheen bijvoorbeeld in 1978 in *De Telegraaf*. In een artikel over de economische crisis die ons land raakte, stelde auteur G.B.J. Hilterman dat politici slechts bezig waren met het winnen van de stem van de kiezer en niet om oplossingen te bieden tegen grote economische problemen waar het land mee te maken had:

Politici, dingend naar de gunst van kiezersmassa's, niet meer denkend aan het algemeen belang, ondermijnen de parlementaire democratie. Het wemelt er tegenwoordig van in ons land. Mij treft dat als belangstellend, en niet belanghebbend, toeschouwer, dat wil zeggen géén kandidaat en evenmin grootaandeelhouder, en ik kan dat punt daarom ook ongestraft aan de orde stellen.⁹²

Dergelijke losse opmerkingen kwamen echter maar beperkt voor in de *NRC* en *De Telegraaf*. Twee jaar later bijvoorbeeld, in 1980, reageerde Tweede Kamerlid Schakel op een onderzoek naar de hoeveelheid zetels in de Kamer. Ook kwam de relatie tussen politiek en burger kort ter sprake. In *De Telegraaf* gaf het Kamerlid aan dat tussen beide afstand bestond:

“Er is kortsluiting tussen kiezer en gekozene, zij begrijpen elkaar niet meer. De politicus doet te ingewikkeld en de kiezer hoort niet meer wat hij zegt.”⁹³

Dit artikel was het enige dat de kloof tussen politiek en burger zo duidelijk aankaartte. Dit bericht staat tamelijk op zichzelf, want zowel de *NRC* als *De Telegraaf* maakte in deze periode niet vaker in dergelijke sterke bewoordingen melding van afstand tussen Kamer en kiezer. Ook de uitlatingen van dit Kamerlid zorgden niet voor meer berichten over verwijdering tussen de twee. In de *NRC* werd zelfs het tegenovergestelde beweerd. In een artikel uit hetzelfde jaar werd gesteld dat Kamerleden vaak niet aanwezig waren in de Kamer omdat zij veel tijd besteedden aan het contact met de burger:

⁹² ‘Vinnige discussie, maar niet over de hoofdzaak’, *De Telegraaf*, 4 oktober 1978, 6.

⁹³ ‘Kamer kan het best met vijftig man minder af’, *De Telegraaf*, 4 oktober 1980, 5.

Een van de belangrijkste punten van kritiek op de parlementaire werkwijze is, dat de grote vergaderzaal vaak omvangrijke open plekken laat zien. Daarvoor is één verklaring: Kamerleden vergaderen ook buiten deze zaal veelvuldig. De democratisering van onze samenleving is gaan vragen om een uitgebreider contact tussen Kamerleden en hun kiezers.⁹⁴

Dit bericht sluit niet uit dat een verwijdering tussen Kamer en kiezer plaatsvond, maar hieruit is wel op te maken dat Kamerleden hun best deden om contact met de samenleving te onderhouden en mogelijke beslissingen te staven met de samenleving.

Tijdens het bewind van kabinet-Den Uyl constateerden de kranten overleg achter de schermen, maar veroordeelden zij dit niet. In 1980 berichtte *De Telegraaf* over de creatie van een baan voor Van Mierlo bij het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking. Een oordeel gaf de krant niet over de terugkeer van de voormalig D66-fractie leider, maar een vlaag van vriendjespolitiek hing wel om de berichtgeving:

Oud D'66-voorman mr. Hans van Mierlo is weer terug in de Haagse politiek. [...] Dit adviseurschap [voor de Commissie Ontwikkelingssamenwerking Nederland-Suriname], een tot voor zijn komst niet bestaande functie, heeft de heer Van Mierlo overigens te danken aan oppositieleider drs. J. Den Uyl. Deze heeft, naar verluidt, bij minister De Koning erop aangedrongen een functie te vinden voor Van Mierlo, die sedert zijn vertrek uit de Haagse politiek in 1977 geen vaste baan had.⁹⁵

In 1982 gaf minister De Boer zelf aan dat er beslissingen achter de schermen werden genomen. Letterlijk zei hij dat *'we [de politiek] zullen moeten afrekenen met het imago dat de politieke keuzes in achterkamertjes door enkelen worden bepaald'*.⁹⁶ Net als in de periode van Den Uyl gaf de krant ook dit keer geen expliciet oordeel over deze constatering van een politicus. Blijkbaar was het normaal voor politici om achter de schermen overleg te hebben en wisten de kranten dit, maar werd hier niet kritisch op gereageerd. Verdere aandacht voor politiek achter de schermen was in deze periode amper aan de orde.

De *NRC* en *De Telegraaf* volgden daarentegen met grote belangstelling de eventuele terugkeer van voormalig CDA-fractievoorzitter Aantjes en de terugtrekking van Van Agt als kandidaat voor de functie van minister-president. In beide gevallen werden de acties van deze politici in

⁹⁴ 'Democratisering verhoogt druk op Kamerleden', *NRC*, 6 oktober 1980, 7.

⁹⁵ 'Van Mierlo terug in de politiek', *De Telegraaf*, 2 oktober 1980, 7.

⁹⁶ 'Minister De Boer: CDA in greep van behoudzucht', *NRC*, 2 oktober 1982, 3.

verband gebracht met kiezersbedrog. Op 7 november 1978 moest Willem Aantjes het veld ruimen als CDA-fractie leider en als politicus. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zou hij in vreemde krijgsdienst van de Waffen-SS zijn geweest. Aantjes verdedigde zich en gaf een andere lezing, maar zijn reputatie werd zodanig beschadigd dat hij zich terugtrok uit de politiek. Een half jaar later werd hij grotendeels gerehabiliteerd vanwege fouten in het onderzoek en hoopte Aantjes op een terugkeer in de politiek. De *NRC* en *De Telegraaf* konden zich hier beide echter niet in vinden. In de berichtgeving kwam naar voren dat hij niet eerlijk over zijn verleden was en de kiezer had moeten inlichten. Omdat hij dit niet had gedaan, vonden de kranten dat hij de kiezers had bedrogen en een terugkeer niet aan de orde was. Met name *De Telegraaf* verzette zich hevig tegen de rentree van de voormalig CDA-fractievoorzitter in de Kamer:

Zuiver formeel gezien zou niets zijn [Aantjes] terugkeer in de actieve politiek in de weg staan. Moreel gezien is een dergelijke rentree evenwel volslagen onaanvaardbaar. De hoofdzaak in de zaak-Aantjes was en is dat deze politicus in de na-oorlogse jaren steeds consequent heeft gezwegen over zijn lidmaatschap van de Germaanse SS. Op dit doelbewuste stilzwijgen heeft hij een politieke loopbaan gebouwd. Aan deze loopbaan maakte de heer Aantjes zelf een einde toen onthuld werd dat hij al die jaren de kern van de zaak zo zorgvuldig verborgen had gehouden. Die beslissing was even onvermijdelijk als juist. Dit geldt nog steeds en zal ook moeten blijven gelden.⁹⁷

Een jaar later, in 1980, probeerde Aantjes opnieuw terug te keren in de politiek, maar ook nu herhaalde *De Telegraaf* haar stelling dat de voormalig CDA-fractievoorzitter niet terug zou mogen keren in het parlement. Dit werd in vrijwel dezelfde bewoordingen gesteld, bovendien werd nu de link naar kiezersbedrog gelegd:

Formeel gezien staat niets de terugkeer van de heer Aantjes in de actieve politiek in de weg. Moreel gezien moet het echter toch volslagen onaanvaardbaar zijn dat een man die jarenlang zijn kiezers zo bedroog, in de Tweede Kamer terugkeert.⁹⁸

Ook de *NRC* maakte de link naar de kiezer en stelde dat Willem Aantjes niet terug behoorde te keren in de politiek:

⁹⁷ 'Mr. Aantjes', *De Telegraaf*, 16 oktober 1979, 3.

⁹⁸ 'Aantjes en het fatsoen', *NRC*, 30 september 1980, 3.

Over de eventuele plannen van mr. Aantjes tot terugkeer in de nationale parlementaire politiek, kunnen we, na wat daarover eerder op deze plaats geschreven is, kort zijn. Daartoe zou het ons inziens niet moeten komen, de vroegere CDA-fractie leider zou daar politiek niet goed kunnen functioneren en hij zou zoiets eigenlijk ook niet meer moeten willen. De rede waarom hij de Tweede Kamer verliet, de gebleken verzwijging (om geen ander woord te gebruiken) van een essentieel gegeven tegenover de kiezers, dwong daartoe en dat is niet veranderd.⁹⁹

De geloofwaardigheid van Aantjes bij de kiezer had een flinke deuk opgelopen en zowel de *NRC* als *De Telegraaf* benadrukte meerdere malen dat hij niet terug kon keren. Uiteindelijk staakte de oud-CDA-fractie voorzitter zijn poging om een rentree in de politiek te maken.

Ook bij de aankondiging van het vertrek van premier Van Agt uit de politiek was er consternatie en wezen de *NRC* en *De Telegraaf* op kiezersbedrog door de minister-president. Na de val van het kabinet-Van Agt/Den Uyl op 12 mei 1982, werden er nieuwe verkiezingen gehouden in september 1982. Voor de verkiezingen had premier Van Agt zich beschikbaar gesteld als lijsttrekker, en daarmee als minister-president, voor de komende periode. Wel gaf hij voor de verkiezingen al aan dat hij als premier beschikbaar was voor een periode van twee jaar. Van Agt kreeg naar aanleiding van deze uitlatingen kritiek, omdat een premier de volledige regeerperiode vol behoort te maken. Van Agt hield toch voet bij stuk, maar kwam hier na de verkiezingen op terug en gaf aan dat hij veel van zijn '*vitaliteit* [had] *verbruikt; te veel om weer fris en vief van start te kunnen gaan voor weer een tour de force van in beginsel vier jaar*'.¹⁰⁰ Naar aanleiding van deze late terugtrekking uit de *NRC* en *De Telegraaf* kritiek op deze aankondiging. Tegelijkertijd schreven de kranten dat ze een kleurrijke en bewonderenswaardige politicus zouden missen, waardoor Van Agts afscheid niet geheel negatief werd afgeschilderd. Wel berichtten beide kranten dat de premier van tevoren al wist dat hij niet door wilde gaan, maar dat hij toch had gezorgd voor extra stemmen op zijn partij vanwege zijn populariteit bij de kiezers. Op die manier kon het CDA aan de macht blijven. Een kwalijke zaak, zo meenden de kranten. *De Telegraaf* drukte zich direct uit en sprak op de dag van de bekendmaking van kiezersbedrog:

Met alle respect voor de beweegredenen van de heer Van Agt: Zijn vele kiezers hebben het volste recht zich teleurgesteld te voelen door zijn onverhoedse besluit, de landspolitiek te verlaten. De partij waaraan zij vorige maand hun stem hebben gegeven, was eerst en vooral de partij van lijsttrekker Van Agt. Velen van hen kunnen zich moeilijk aan de indruk

⁹⁹ 'Gezellige sfeer', *NRC*, 16 oktober 1979, 7.

¹⁰⁰ 'Van Agt stapt op: Lubbers opvolger', *De Telegraaf*, 14 oktober 1982, 1.

onttrekken dat er me die stem is omgesprongen op een manier die nu, bij dit onverwachte vertrek, op kiezersbedrog gaat lijken. Het was beter geweest als de heer Van Agt zijn besluit niet na, maar vóór de verkiezingen van 8 september bekend had gemaakt. Dan had de kiezer geweten, waar hij aan toe was.¹⁰¹

In eerste instantie reageerde de *NRC* vrij mild op de bekendmaking van het vertrek van premier Van Agt. De krant hield zich tamelijk op de vlakte en benadrukte de grote verdienste van de premier voor het land. In een later stadium liet echter ook deze krant zich uit over de timing van de minister-president en sloot het zich aan bij de constatering van *De Telegraaf*. *NRC*-columnist J.L. Heldring beschreef dit in zijn artikel als volgt:

Van Agt verdwijnt van het politieke toneel, dat hij vijf jaar beheerst heeft. Geen formele regel is geschonden, maar Geertsma had gelijk toen hij zei dat “tenzij er nieuwe medische feiten naar voren zijn gekomen, de kiezers alle recht hebben zich bij de neus genomen te voelen” [...] De democratie moet het immers hebben van het gehoorzamen aan de informele regels, en een daarvan is dat de lijsttrekker voor een paar zetels extra voor zijn partij niet direct na de verkiezingen er de brui aan geeft. Dan heeft Wiegel, een stemmentrekker, die ruimschoots vóór de verkiezingen het veld ruimde, chiquer gehandeld.¹⁰²

Behalve deze twee gevallen waarin Aantjes en Van Agt met kiezersbedrog in verband werden gebracht, een paar losse opmerkingen in de kranten over overleg achter de schermen en een voor het eerst genoemde kloof tussen kiezer en Kamer, was er in de periode van 1977 tot 1982 niet veel aandacht voor de relatie tussen Kamer en kiezer.

Vergeleken met de periode onder premier Den Uyl was in de periode van 1977 tot en met 1982 zowel verandering als continuïteit te zien voor de drie relaties van de Kamer. Een opvallende verandering in de berichtgeving in de periode van 1977 tot en met 1982 ten opzichte van de periode van het kabinet-Den Uyl was de vergrote aandacht voor de relatie tussen Kamer en kabinet. In de periode van 1973 tot en met 1977 opereerden met name de KVP en de ARP tamelijk autonoom van het kabinet. De kranten beschreven in deze periode wat in de Kamer gebeurde, maar publiceerden niets over dualisme. Tijdens de regeringsperiode van premier Van Agt werd duidelijk dat de roep van de *NRC* en *De Telegraaf* naar dualisme steeds sterker werd. Toen Aantjes fractieleider van het CDA was, stelde de fractie zich vrij autonoom op tegenover de regering. In 1978 waren er zelfs zeven

¹⁰¹ ‘Kiezersbedrog’, *De Telegraaf*, 14 oktober 1982, 1.

¹⁰² ‘Democratie – goed en slecht nieuws’, *NRC*, 22 oktober 1982, 7.

'dissidenten' die niet meestemden met de voorstellen van de regering. Toen Lubbers de functie van Aantjes overnam, hadden de loyalisten nog steeds invloed. De nieuwe CDA-fractie leider probeerde de fractie bij elkaar te houden, en er was zeker nog geen sprake van sancties tegen dissidenten. Verder predikte Lubbers tijdens de beschouwingen dualisme tussen Kamer en kabinet en pleitte hij voor veranderingen in het beleid, maar wilde hij wel een regelmatig overleg tussen CDA-fractie en regering. Premier Van Agt voelde hier echter niets voor. Hoewel het niet lukte, trachtte Lubbers in feite al om een grotere mate van verwevenheid te creëren. Misschien is het vanwege dergelijke opvattingen van de CDA-fractie leider dat de *NRC* aangaf dat kabinet en Kamer te veel met elkaar verweven waren. Het is vrij opmerkelijk dat de kranten hierover berichtten, omdat er wel degelijk dualisme in de Kamer was, met name door de aanwezigheid en opstelling van de loyalisten bij het CDA. Fractievoorzitters Aantjes en Lubbers konden Van Agt bijvoorbeeld nooit garanties geven voor steun over een wetsvoorstel.¹⁰³ Wellicht berichtten de kranten in deze tijd meer over dualisme, omdat de beleidsvoornemens meer vaststonden dan tijdens het kabinet-Den Uyl. Tijdens dit kabinet moesten vijf partijen het met elkaar eens worden, waarvan er twee gedoogsteun gaven. In de tijd van het kabinet-Van Agt volgden slechts twee partijen dezelfde lijn. De coalitie van CDA en VVD had van minder fracties steun nodig dan het kabinet-Den Uyl, waardoor het makkelijker was om een compromis te vinden. Waarschijnlijk namen de kranten hierdoor een achteruitgang waar in de mate van dualisme tussen Kamer en kiezer en berichtten zij daarom vaker over dit thema. De oproep aan de regering om zich niet te afhankelijk te maken van de regeringsfracties, maar zelf beleid te maken, moet ook in dit licht gezien worden.

De berichtgeving over het debat in de Kamer door de *NRC* en *De Telegraaf* van 1977 tot en met 1982 veranderde aan de ene kant ten opzichte van de periode van het kabinet-Den Uyl, maar bepaalde publicaties van de kranten bleven hetzelfde. Over het nut van de beschouwingen werd door de *NRC* bijvoorbeeld uitgebreider bericht. Volgens de krant hadden Kamerleden de neiging om te gedetailleerd te debatteren. Net als in de voorgaande periode schreef *De Telegraaf* niets over het nut van de beschouwingen. Deze krant was meer geïnteresseerd in wat er gebeurde tijdens de beschouwingen in plaats van waarom de debatten gehouden werden. Ook over de meer abstracte kant van het debat berichtte deze krant niets. In de *NRC* daarentegen verschenen meerdere artikelen over dit onderwerp. De krant stelde bijvoorbeeld dat uit de botsing der meningen 'de waarheid' nooit gevonden kan worden. Partijen zijn gekozen vanwege hun standpunten in bepaalde kwesties en zullen hier daarom niet snel van afwijken. Het debat is eerder bedoeld om de luisteraar, het electoraat in dit geval, te overtuigen. De *NRC* besprak ook andere onderdelen, zoals theater in de politiek, het voorlezen van papier in een debat en het afsluiten van dichtgetimmerde

¹⁰³ Van Merriënboer, *'Van Agt biografie'*, 320 en 448.

regeerakkoorden. Dergelijke achtergrondinformatie stelde de lezer in staat om het politieke spel beter te begrijpen dan wanneer dergelijke artikelen niet gepubliceerd werden. De *NRC* probeerde zijn hoogopgeleide lezerspubliek na te laten denken over de abstracte kant van het debat. *De Telegraaf* richtte zich niet op hetzelfde publiek als de *NRC* en publiceerde dergelijke artikelen daarom niet. Zowel de *NRC* als *De Telegraaf* berichtte veel over de tegenstelling tussen enerzijds Van Agt en Lubbers en anderzijds Den Uyl. Met name Van Agt en Den Uyl botsten regelmatig met elkaar, en zij wisten na verloop van tijd hoe zij de ander moesten benaderen in het debat. Opvallend is daarnaast dat beide kranten signaleerden dat Lubbers de centrale man werd in het debat, omdat hij het op sociaaleconomisch vlak won van de PvdA-leider. De CDA-fractie leider profileerde ook zijn standpunten ten aanzien van de regering, waardoor zijn invloed in het parlement groeide. Toen Van Agt aankondigde dat hij geen nieuw kabinet zou leiden, was Lubbers een logische keuze.¹⁰⁴ Bij zijn afscheid werd Van Agt geëerd voor zijn kleurrijke manier van politiek bedrijven en zijn originele manier van debatteren.

De relatie tussen Kamer en kiezer kreeg in de tijd van premier Van Agt net als tijdens kabinet-Den Uyl zeer weinig aandacht van de *NRC* en *De Telegraaf*. Beide kranten constateerden ook in deze periode dat in de politiek het één en ander achter de schermen afgesproken werd, maar hier werd weer geen expliciet oordeel over uitgesproken. Ook toen oud-fractievoorzitter van D66 Van Mierlo een baan kreeg als adviseur en dit riekte naar vriendjespolitiek, sprak *De Telegraaf* hier geen expliciet oordeel over uit. Dergelijke kwesties speelden wellicht wel in het achterhoofd van journalisten mee – zij maakten hier immers melding van – maar in kranten werd hier niet in grote mate over gedebatteerd. Verder besteedde zowel de *NRC* als *De Telegraaf* aandacht aan de kwesties rondom de gepoogde terugkeer van Willem Aantjes in de politiek en het afscheid van premier Van Agt na de verkiezingen, zodat hij nog stemmen had gewonnen voor zijn partij. In beide gevallen werd gesproken over kiezersbedrog. Aantjes werd met name verweten dat hij geen open kaart had gespeeld na de oorlog en op die manier de kiezers had voorgelogen. Van Agt werd verweten dat hij niet goed met de stem van de kiezers omsprong en zijn vertrek waarschijnlijk al voor de verkiezingen in zijn hoofd had. De beide kranten schreven kritisch over deze zaken, waarbij over het vertrek van Aantjes nog de meeste commotie ontstond. De meeste Nederlanders in die tijd hadden de Tweede Wereldoorlog immers meegemaakt. Naast deze twee kwesties publiceerden de kranten niet over een kloof tussen Kamer en kiezer op een aantal berichten na. Dit was echter zo sporadisch dat niet gesproken kan worden over een trend in de berichtgeving, waarin de kloof tussen Kamer en kiezer centraal staat.

¹⁰⁴ Van Agt had wel een voorkeur voor tweede man op de kieslijst De Koning. Na het vertrek van Van Agt liet De Koning weten aan partijvoorzitter Bukman dat hij niet wilde en dat Lubbers de opvolger maar moest worden. Lubbers wilde graag en werd uiteindelijk ook de nieuwe minister-president.

3. Kabinet-Lubbers I en II, 1983-1989

Na de verkiezingen van 1982 trok CDA-lijsttrekker Van Agt zich terug uit de politiek, waarna Ruud Lubbers de nieuwe lijsttrekker en tevens minister-president werd. Tijdens de verkiezingsuitslag werd duidelijk dat de PvdA weliswaar de grootste partij was met 47 zetels, maar na het echeq van het laatste kabinet-Van Agt was deze partij een lastige coalitiepartner voor de twee andere grote partijen van het land. Vandaar dat CDA en VVD, goed voor respectievelijk 45 en 36 zetels, samen het eerste kabinet-Lubbers vormden.

Het kabinet presenteerde zich als een 'no-nonsense-kabinet' dat moeilijke maatregelen moest nemen om Nederland uit de economische crisis te halen. Met bezuinigingen op onder meer onderwijs, uitkeringen en volksgezondheid groeide het verzet vanuit de samenleving tegen de harde maatregelen. Het beleid werkte echter en de economie herstelde langzaam.

In 1986 werd het CDA beloond voor het beleid en groeide naar 54 zetels. De VVD verloor weliswaar negen zetels, maar beide partijen gaven voor de verkiezingen al aan gezamenlijk het karwei af te willen maken en het beleid voort te willen zetten. Ondanks de winst van de PvdA van vijf zetels, waarmee de partij op 52 zetels kwam, was regeringsdeelname voor deze partij niet mogelijk. CDA en VVD verbonden zich in juli 1986 en vormden kabinet-Lubbers II.

Deze regering hield zich met name bezig met de bestrijding van de werkloosheid. Het herstel van de Nederlandse economie zette door, mede dankzij de wereldwijde groei van de economie. Na drie jaar kwam echter een einde aan het kabinet-Lubbers II door een conflict tussen CDA en VVD. De beide partijen konden het niet eens worden over het reiskostenforfait, waarna een breuk onafwendbaar was. Na zeven jaar kwam een einde aan de samenwerking tussen de partijen.

Vanaf het eerste moment was de samenwerking tussen de regeringsfracties en de regering in deze periode opvallend. Andere partijen werden door de meerderheid van CDA en VVD vrijwel buitenspel gezet. Met name de PvdA kwam steeds meer in een isolement terecht. Dit kwam door de opstelling van de twee andere grote partijen en door de opstelling van fractievoorzitter Den Uyl, die zich net als in de jaren hiervoor afzette tegen het beleid. Nadat Wim Kok in 1986 het stokje van Den Uyl overnam, wijzigde de koers van de PvdA deels en schuurde de partij meer aan tegen het CDA. De *NRC* en *De Telegraaf* berichtten regelmatig over de verhouding tussen CDA, VVD en PvdA.

3.1. De controlefunctie van het parlement

Vanaf 1983 was een groot verschil op te merken in de mate van controle van de regering door het parlement in vergelijking met de periode voor 1983. De regeringsfracties, in dit geval CDA en VVD, verbonden zich in grote mate aan het regeringsbeleid en schaarden zich vrijwel geheel achter het

kabinet. Van dualisme in het parlement was nauwelijks meer sprake.¹⁰⁵ Dit kwam deels doordat minister-president Lubbers beide fractieleiders van de partijen nauw bij de formatie van het kabinet had betrokken en deels doordat tussen de regering en de regeringsfracties tijdens de kabinetsperiode geregeld overleg was.¹⁰⁶

De meer gebonden opstelling van de fracties jegens de regering viel de *NRC* en *De Telegraaf* op en zij berichtten regelmatig over het ontbreken van dualisme in het parlement. Het CDA was met name bezig met het opleggen van fractiediscipline. CDA-fractieleden moesten van fractieleider Bert de Vries en partijvoorzitter Piet Bukman een intentieverklaring tekenen, waarbij zij verklaarden voortaan als eenheid te stemmen. Afwijkend stemverdrag probeerde de leiding zodoende zoveel mogelijk te voorkomen.¹⁰⁷ In 1983 meldde zowel de *NRC* als *De Telegraaf* het ontnemen van het woordvoederschap van één van de CDA-Kamerleden, Jan Nico Scholten, die niet meestemde met de fractie maar zich schaarde achter een motie van Den Uyl. Een politieke rel was het gevolg. Uiteindelijk scheidde hij zich in december 1983 samen met mede-CDA-Kamerlid Stef Dijkman af van de fractie en gingen zij samen verder in de Kamer als de Groep Scholten/Dijkman. Vanaf 1983 waren er zodoende consequenties aan het niet steunen van de fractielijn, waarmee fractiediscipline een feit werd tijdens de periode van het kabinet-Lubbers I en II.

Tijdens de eerste politieke beschouwingen van kabinet-Lubbers I werden de maatregelen van de regering vrijwel ongewijzigd door de Kamer geloodst. Op het kernwapengebied schaarden CDA-Kamerleden Scholten en Dijkman zich echter niet achter een motie van CDA-fractieleader De Vries, maar stemden zij voor een motie van PvdA-voorman Den Uyl om de plaatsing van kernwapens uit te stellen. Naar aanleiding van dit voorval werd CDA'er Scholten zijn woordvoederschap afgenomen:

De CDA-fractie heeft mr. J.N. Scholten het woordvoederschap ontnomen van de fractiecommissie buitenland. Als reden wordt opgegeven, dat het na zes jaar tijd werd dat een ander woordvoerder werd. Volgens Scholten zelf zijn echter politieke motieven in het geding. Scholten, een van de voormalige 'dissidenten', zei gisteren voor de televisie dat hij het gevoel heeft zonder deugdelijke motieven opzij te zijn gezet. Volgens hem heeft minister Van den Broek (CDA) intern laten weten niet voortdurend met de afwijkende standpunten van Scholten geconfronteerd te willen worden. Fractievoorzitter De Vries ontkende gisteren dat politieke motieven een rol hebben gespeeld.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Michel Ketelaars, 'Een dubbeltje kan raar rollen. De bijna-crisis van het kabinet-Lubbers over de Wet Tweeverdieners uit de ministerraadnotulen 1984' in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2007* (Nijmegen, 2007), 109-120, aldaar 109.

¹⁰⁶ Marcel Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen, 1995), 78.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 81.

¹⁰⁸ 'Scholten woordvoederschap ontnomen', *NRC*, 14 oktober 1983, 3.

De Telegraaf kon zich goed vinden in het oordeel van het CDA om het woordvoederschap af te pakken van het Kamerlid, maar gaf wel aan dat de reden daarvoor eerlijk gecommuniceerd kon worden. Politieke motieven waren volgens *De Telegraaf* wel degelijk aan de orde:

Soms is de waarheid ongelooflijk, en misschien is de verklaring van de heer De Vries hiervan [dat de heer Scholten niet vanwege politieke motieven zijn woordvoederschap is kwijtgeraakt] een voorbeeld. De CDA-aanvoerder zal echter begrip moeten opbrengen voor diegenen die zijn ontkenning met enige scepsis hebben aangehoord.[...] Wat ook de ware achtergronden van de degradatie van de heer Scholten mogen zijn: het zou beslist geen schande zijn geweest als het CDA deze beslissing op politieke gronden heeft genomen. De heer Scholten heeft zich politiek onmogelijk gemaakt door consequent de spreektijd van het CDA te gebruiken voor het berijden van stokpaardjes uit de stal van de linkse oppositie.¹⁰⁹

Naast Scholten stemde ook CDA-Kamerlid Dijkman mee met de motie van Den Uyl. Een aantal dagen later herhaalde *De Telegraaf* haar standpunt dat naast Kamerlid Scholten ook Dijkman zijn zetel moest afstaan en zich terug moest trekken uit de politiek:

De heren Scholten en Dijkman redeneren echter als de spookrijder die tot zijn verbazing constateert dat al het overige verkeer zich op de foute weghelft bevindt. [...] Formeel hebben de heren Scholten en Dijkman inderdaad het volste recht, te blijven zitten. Zij zijn nu eenmaal wettig gekozen. Of het wel getuigt van democratisch fatsoen om een door de kiezers aan het CDA toebedachte zetel te blijven gebruiken voor tegen het CDA gerichte politieke agitatie is een vraag waarop het veelbesproken geweten van de beide heren uiteindelijk een antwoord zal moeten geven.¹¹⁰

Het begrip van *De Telegraaf* voor het CDA om het woordvoederschap te ontnemen kan onder andere verklaard worden uit de aversie van de krant tegen de PvdA. Zeer waarschijnlijk had Leo Derksen deze beide artikelen geschreven.¹¹¹ Nu Kamerlid Scholten had gestemd voor de voorstellen van Den Uyl kon dit Kamerlid voor de krant geen goed meer doen. De *NRC* sprak zich niet duidelijk uit over dit voorval. Opvallend is dat geen van de kranten uitweidde over het feit dat een Kamerlid werd

¹⁰⁹ 'Scholten en het CDA', *De Telegraaf*, 18 oktober 1983, 3.

¹¹⁰ 'Spookrijders', *De Telegraaf*, 21 oktober 1983, 3.

¹¹¹ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 459.

gekozen als een persoon en niet als vertegenwoordiger van een partij. Een politicus is gekozen om te stemmen zonder last van een partij, maar hier werd geen melding van gemaakt.

De *NRC* maakte wel melding van het ontbreken van dualisme in het parlement en stelde dit aan de kaak in verschillende berichten. De roep om meer dualisme in de politiek werd in de loop van de jaren steeds luider. Volgens de krant heerste bij de regeringsfracties een gebrek aan zelfstandigheid en stelden zij zich te afhankelijk op van het kabinet:

Het Nederlandse staatsbestel wordt nog steeds geacht “getemperd dualistisch” te zijn, in deze zin dat parlement en regering elk een eigen verantwoordelijkheid hebben. In de afgelopen dagen waren evenwel duidelijk monistische tendensen te bespeuren, waardoor Kamermeerderheid en regering in elkaars verlengde kwamen te liggen. [...] in zekere mate was er niet te veel sprake van veel zelfstandigheid [bij de regeringsfracties].¹¹²

Fracties die in de Kamer zaten, ergerden zich aan het gebrek van dualisme in het parlement. PPR-fractievoorzitter Beckers klaagde hier bijvoorbeeld over tijdens de beschouwingen van 1983:

PPR-fractieleidster Ria Beckers beschuldigde het kabinet en ook het parlement ervan de parlementaire democratie geweld aan te doen. De beslissingen vallen in het Catshuis, niet in het parlement. De regeringspartijen overleggen met elkaar en bestrijden elkaar, maar de Tweede Kamer en zeker de oppositie staat goeddeels buitenspel, meent mevrouw Beckers.¹¹³

Ook tijdens de beschouwingen van 1985 vormden het kabinet en de regeringsfracties een blok waar geen gaten in te slaan waren door de oppositie. De *NRC* maakte melding van deze intensieve samenwerking en gaf aan dat premier Lubbers hier een centrale rol in speelde:

Van een krachtmeting tussen regering en Kamer was deze week in zoverre geen sprake, dat heel duidelijk kabinet en regeringsmeerderheid een door premier Lubbers aangevoerd blok vormden waarbinnen zonder veel financiële bewegingsvrijheid de politieke zaken moesten worden gedaan. De premier, wiens politieke gezag zeer zwaar op het debat drukte, was niet alleen de eerste man van de regeringsploeg wier plannen werden besproken maar doorgaans overduidelijk ook arbiter in het coalitiekamp én eerste verdediger tegen de linkse oppositiepartijen.¹¹⁴

¹¹² ‘Taalgebruik draagt bij aan algemeen gevoel van vaagheid’, *NRC*, 14 oktober 1983, 3.

¹¹³ ‘Links: kabinet scheidt verdeeldheid’, *NRC*, 12 oktober 1983, 3.

¹¹⁴ ‘Premier als aanvoerder’, *NRC*, 18 oktober 1985, 7.

Pas tijdens het tweede kabinet-Lubbers nam de fractiediscipline wat af, richtten de regeringsfracties zich op dualisme in de politiek en nam de berichtgeving rond dit thema in de jaren 1986-1989 af. Door het economische herstel namen de fracties van CDA en VVD op kleine onderdelen de vrijheid om het beleid af en toe aan te passen. In 1987 bijvoorbeeld zorgden deze partijen voor versoepelingen van de economische maatregelen voor de laagste inkomens.¹¹⁵ De grote lijnen van het beleid werden echter wel gesteund door de beide regeringsfracties.

Ook in deze periode leverden de fracties van VVD en CDA steun voor het brede regeringsbeleid, maar VVD-fractievoorzitter Voorhoeve had dualisme in het parlement hoger in het vaandel staan dan zijn voorganger Nijpels. Daarom was het voor premier Lubbers lastiger in te schatten in hoeverre de VVD-fractie zich schaarde achter de plannen van het kabinet. In een portret van de VVD-fractievoorzitter werd dit principe van Voorhoeve extra uitgelicht:

Want was zijn [Voorhoeve] voorganger Nijpels de uitvinder van het 'strategisch monisme' bij Voorhoeve gaat het toch vooral om eerherstel voor het dualisme. Nu de ideologische verschillen afnemen, kan de Tweede Kamer zich bezighouden met zijn taak als controleur, is zijn opvatting die hij sinds de paspoortenenquête met verve uitdraagt. En dat betekent in zijn ogen dat de 'juiste verhouding' van coalitiepartners tegenover het kabinet is: constructieve kritiek en niet automatisch volgen.¹¹⁶

Vanwege deze houding botste Voorhoeve geregeld met minister-president Lubbers, die zekerheid wilde van de VVD om het beleid voor die jaren uit te voeren. De botsingen tussen Lubbers en Voorhoeve zorgden uiteindelijk voor een meningsverschil over de reiskostenforfait, waardoor kabinet-Lubbers II uiteindelijk viel.

3.2. Het debat in de Kamer

Tussen 1983 en 1989 berichtten de *NRC* en *De Telegraaf* over het debat in de Kamer op vijf manieren. Ten eerste werd tijdens de kabinetten-Lubbers I en II in de krant nog steeds veel geschreven over de invulling van de algemene politieke beschouwingen. Daarnaast werd minder abstract over het debat gepraat dan in de kabinetsperiode van premier Van Agt. De debatvaardigheid van politieke kopstukken in de Kamer werd echter net als in de periode daarvoor regelmatig besproken. Met name minister-president Lubbers werd veelvuldig aangehaald in de commentaren in

¹¹⁵ 'Belastingverlaging hoog op agenda', *De Telegraaf*, 13 oktober 1987, 7.

¹¹⁶ 'VVD-fractievoorzitter rukt op. Onkreukbare professor of gedreven treiteraar?', *NRC*, 10 oktober 1988, 2.

de krant. Dat was niet zozeer vanwege zijn welbespraaktheid, maar meer vanwege zijn langdurige en vage manier van spreken. Ten vierde was de verhouding tussen de regeringsfracties van CDA en VVD enerzijds en PvdA anderzijds een groot thema in de berichtgeving in de kranten. Vanaf 1986, toen fractievoorzitter Kok het stokje overnam van voorganger Den Uyl, veranderde de opstelling van de PvdA tegenover de regeringsfracties. De socialisten probeerden 'zachte oppositie' te voeren, waarbij zij tegen het CDA aanschuurden om weer een aantrekkelijke coalitiepartner te vormen. Deze politieke strategie had zeer duidelijk zijn weerslag op de manier waarop het debat in de Kamer gevoerd werd. Het retorische vuurwerk in de discussie en de meningsverschillen over beleidspunten verminderden met de jaren. De *NRC* en *De Telegraaf* berichtten mede hierom over de voorspelbaarheid van de politiek. De kranten wisten al dat de regeringsfracties het kabinetsbeleid steunden en gaven aan dat de alternatieven van de oppositie meer voor de discussie dan voor de besluitvorming waren. Ten slotte klaagden de beide kranten tijdens kabinet-Lubbers II over het gebrek aan visie bij politieke partijen. Het was niet langer duidelijk welke idealen de partijen aanhingen.

Van 1977 tot en met 1982 klaagde de *NRC* regelmatig over de invulling van de algemene politieke beschouwingen. Deze waren te gedetailleerd en te weinig algemeen. Tijdens kabinet-Lubbers I en II schreef de *NRC* over moties die in grote getalen werden ingediend door de partijen. De krant ergerde zich hieraan in 1984 en sprak zelfs van een 'motie-inflatie'.¹¹⁷ De grote hoeveelheid ingediende moties zorgde ervoor dat dit parlementaire middel minder betekenis kreeg en dit was volgens de *NRC* geen goede zaak.¹¹⁸ Kamervoorzitter Dolman besloot naar aanleiding van de motie-inflatie om hier een beperking aan te stellen. Partijen mochten bijvoorbeeld geen moties indienen die het regeringsbeleid steunden of die bij voorbaat kansloos waren.¹¹⁹ De krant oordeelde niet over dit voorstel, maar gezien de reacties op de moties, zal de krant tevreden zijn geweest. Naast de *NRC* oordeelde ook *De Telegraaf* in deze periode over de beschouwingen. De kritiek in 1984 was bijvoorbeeld dat de beschouwingen noch algemeen, noch beschouwend waren.¹²⁰ Drie jaar later echter schreef de krant een haarscherp stuk over de saaiheid van de beschouwingen waarbij foto's gepubliceerd werden van vooraanstaande politici die gaapten en verveeld voor zich uit stonden. Bij deze foto's werd een passage als deze opgeschreven:

Was het boeiend of vermoeiend? Het geeuwen en gapen en sluiten van de oogleden wonnen het ruimschoots bij de 'figuranten' van de oprechte belangstelling. Daar was ook aanleiding

¹¹⁷ 'Opwinding gering tijdens beschouwingen in de Tweede Kamer', *NRC*, 13 oktober 1984, 3.

¹¹⁸ 'Haastige moties doen afbreuk aan dialoog parlement-regering', *NRC*, 16 oktober 1985, 3.

¹¹⁹ 'Dolman wil moties alleen toestaan als ze zin hebben', *NRC*, 22 oktober 1985, 3.

¹²⁰ 'Stuurloze politiek', *De Telegraaf*, 18 oktober 1984, 6.

voor, want het onderhandelen over 0,1 of 0,2 procent koopkrachtbehoud leek meer op een boekhoudkundige exercitie dan op een fraai, verfrissend politiek schouwspel.¹²¹

De *NRC* richtte zijn kritiek behalve op de hoeveelheid moties ook op het gebrek aan algemeen debat. De Kamerleden en fracties waren te veel bezig met details, maar hiervoor zijn de beschouwingen niet bedoeld:

Wat zou het aangenaam en goed zijn als de jaarlijkse algemene politieke en financiële beschouwingen in de Tweede Kamer inderdaad “algemeen” zouden zijn en zich minder in de sfeer van de politieke en financiële detailhandel afspeelden dan ook de afgelopen dagen weer gebeurde. Kortere spreektijden voor Kamer en regering, die het deze week in dit opzicht via ministers Lubbers en Ruding vrij bont maakte, zouden daaraan een bijdrage kunnen leveren. Detailvragen, hoe interessant voor deze of gene fractie ook, zouden (nog) vaker schriftelijk kunnen worden beantwoord.¹²²

Ook in de jaren hierna bleef de kritiek van de *NRC* overeind staan dat de beschouwingen te veel details bevatten en te weinig over het algemene beleid gingen. Tussen 1985 en 1988 verschenen meerdere berichten met deze strekking.¹²³ In de periode van 1982 tot en met 1989 berichtte niet alleen de *NRC*, maar ook *De Telegraaf* over de invulling van de beschouwingen. De klachten gingen over motie-inflatie, te weinig algemeenheden en daarom saaie beschouwingen. Geen van de berichten had een positieve inslag; ze waren louter kritisch over de manier waarop de beschouwingen in de Kamer werden georganiseerd.

Net als in 1978 berichtte de *NRC* in 1984 op een abstracte manier over het debat in de Kamer. Toentertijd werd aangehaald dat de ‘waarheid’ in het parlement nog nooit gevonden was en ook in dit artikel is de conclusie van eenzelfde strekking. Columnist J.L. Heldring gaf aan dat in een dialoog iedere deelnemer de vrijheid moet hebben om van gedachte te kunnen wisselen. Een dialoog kan echter niet gevoerd worden in het parlement:

Maar zodra het woord [dialoog] naar de politiek wordt overgebracht – en daar komt het tegenwoordig ‘t meest voor – loopt die voorwaarde [de vrijheid van gedachten] gevaar en dreigt het woord dus zijn wezenlijke betekenis te verliezen. In de politiek immers is een vrije gedachtenwisseling – een onderhoud zonder bijbedoelingen – vrijwel onmogelijk. Dat komt

¹²¹ ‘Welbeschouwd...’, *De Telegraaf*, 10 oktober 1987, 23.

¹²² ‘Premier als aanvoerder’, *NRC*, 18 oktober 1985, 7.

¹²³ ‘Beschouwingen met weinig visie en zonder vuurwerk’, *NRC*, 19 oktober 1985, 7; ‘Te weinig inspiratie’, *NRC*, 10 oktober 1986, 9; ‘Bedrieglijke veiligheid’, *NRC*, 9 oktober 1987, 9; ‘Zij aan zij’, *NRC*, 14 oktober 1988, 9.

niet doordat politici zulke gluisperds zijn, maar doordat zij meer dan zichzelf vertegenwoordigen: een zaak, een groep mensen, een belang. Daar zit op zichzelf niets oneerbaars in. Alleen: volledige vrijheid en onbevangenheid van gedachtenwisseling is daardoor vrijwel uitgesloten.¹²⁴

In deze passage wordt wederom aangegeven dat het debat in de Kamer niet hetzelfde is als een discussie aan de keukentafel. Politici vertegenwoordigen een belang of een achterban, waardoor zij bepaalde standpunten innemen die zij moeten vertegenwoordigen en die zij niet meer loslaten. Het debat in de Kamer kan gezien worden als een uitwisseling van standpunten tussen politici, waarbij zij niet het doel hebben om elkaar te overtuigen, maar het electoraat. Verdere abstracte berichten over het debat in de Kamer waren in deze periode niet te vinden in de *NRC* en *De Telegraaf*. In vergelijking met de periode van premier Van Agt werd door de kranten minder aandacht besteed aan het debat. Vaker berichtten zij over wat er gebeurde in de politiek en wat zij daarvan vonden.

Het verloop van de debatten en de manier waarop de politieke kopstukken het debat voerden, werd veelvuldig besproken in de *NRC* en *De Telegraaf*. Tijdens het kabinet-Lubbers I werd over de debatvaardigheid van de minister-president regelmatig gepubliceerd. De beide kranten verweten de premier dat hij vage en onduidelijke taal bezigde en dat politieke tegenstanders en kiezers niet begrepen wat hij bedoelde. Dit was bijvoorbeeld het geval tijdens de beschouwingen van 1983:

Misschien droeg het merkwaardige taalgebruik van de minister-president bij aan het algemene gevoel van vaagheid. Als iemand spreekt over “een stuk ontleding van verantwoordelijkheid” en het geven van “handen en voeten aan een voorwaardenscheppend beleid” kunnen nevels ontstaan.¹²⁵

De *NRC* gaf hiermee aan dat premier Lubbers te vaag praatte. Dit was zeker niet de eerste keer dat de kranten dit aanhaalden. Ook *De Telegraaf* meldde dat de premier zich vaak schuldig maakte aan het gebruik van onduidelijke taal. Daarnaast praatte de minister-president volgens de krant langdurig.¹²⁶ In 1984 bijvoorbeeld was het verhaal van premier Lubbers niet makkelijk te volgen:

De opbouw van de door de minister-president bij de algemene beschouwingen gehouden rede was nogal verbrokkeld. Hij begon niet, zoals misschien voor de hand had gelegen, met

¹²⁴ ‘Een “inhoudelijke” dialoog is onzin’, *NRC*, 9 oktober 1984, 7.

¹²⁵ ‘Taalgebruik draagt bij aan algemeen gevoel van vaagheid’, *NRC*, 14 oktober 1983, 3.

¹²⁶ ‘Tweedeling’, *De Telegraaf*, 11 oktober 1984, 3.

een algemene inleiding, maar met enkele losse mededelingen over ontwikkelingsamenwerking en defensie. Pas in de loop van zijn urenlange betoog, dat niet veel licht verschaftte in de mist en regen van de winter van Lubbers, deed hij tussen neus en lippen door concessies.¹²⁷

Ook het parlement had moeite om de premier te begrijpen en nam naar aanleiding van deze beschouwingen een motie aan om de taal voor iedereen in het parlement begrijpelijk te maken. Niet langer mocht de regering in officiële stukken ‘*verhullend taalgebruik, vreemde woorden en vakjargon*’ gebruiken, want dit droeg niet bij tot een algemeen inzicht in het beleid.¹²⁸ Opvallend is dat de kranten het taalgebruik van premier Lubbers tijdens zijn eerste kabinetsperiode regelmatig bespraken, maar dat dit tijdens kabinet-Lubbers II nauwelijks gebeurde. Misschien waren de kranten meer gewend geraakt aan zijn manier van debatteren, al bleef de taal van politici volgens de *NRC* lastig te volgen.

Het viel de *NRC* op dat politici in Den Haag grotendeels hun eigen taal gebruikten, die journalisten moesten vertalen voor de lezer. De krant schreef bijvoorbeeld dat ‘*in Den Haag men niet alleen jargon [spreekt], er wordt ook in jargon gedacht*’.¹²⁹ Deze Haagse taal werd in het artikel besproken, zodat de lezer begreep welke begrippen politici gebruikten:

Den Haag kent veel dergelijk vaag optimistische begrippen die iets dynamisch lijken uit te drukken. [...] Het beoogde effect is duidelijk: wie dichtschroeit, insteekt, rijdt, opereert of stappen plant (en daarmee kennelijk spiegels opricht) is een daadkrachtig bestuurder. We zien de minister en zijn ambtenaar als het ware bezig. Dergelijke woorden zijn het resultaat van het retorisch tegen elkaar opbieden in een omgeving waar verschil van mening een bestaansvoorwaarde is. [...] In Den Haag zegt men: “uitdiscussiëren”, “afconcluderen”, “terugsluizen” en “meeparticiperen”. Het zijn verbale uitroeptekens die de opponent moeten imponeren. Dergelijk krachtsvertoon heeft te maken met een andere verborgen behoefte van politici. Zij willen zo letterlijk mogen laten horen welke richting moet worden ingeslagen.¹³⁰

In ditzelfde artikel werd daarnaast aangegeven dat Haagse Kamerleden ook veelal neologismen in hun taal gebruikten. Vooral het zogenaamde stapelneologisme was zeer populair in 1987. In deze tijd was onder politici nogal in de mode om de woorden ‘beleid’ en ‘mechanisme’ achter een ander

¹²⁷ ‘Niet veel licht in mist en regen van winter van Lubbers’, *NRC*, 11 oktober 1984, 3.

¹²⁸ ‘Kamer eist in motie Brouwer heldere taal van kabinet’, *NRC*, 12 oktober 1984, 3.

¹²⁹ “‘Meeparticiperen’ met het Haagse taalgebruik’, *NRC*, 10 oktober 1987, 8.

¹³⁰ “Ibidem.

woord te plakken. Voorbeelden van nieuwe onduidelijke woorden waren ‘middelentoe wijzingsmechanisme’ en ‘jeugdhulpverleningsvoorzieningenbeleid’.¹³¹ Daarnaast gaf dit artikel aan dat politici de neiging hebben in lange nota’s niets te zeggen. Een voorbeeld hiervan werd in het artikel letterlijk aangehaald:

“Ook al wordt het onderwijs en het onderzoek verzorgd in instellingen waardoor een zekere eenheid in de activiteiten tot uitdrukking gebracht wordt, het betekent niet dat er binnen het onderwijs en onderzoek geen doorsnijdingen te maken zijn die dwars door de instellingen heen lopen”. Ik [NRC-redacteur Folkert Jensma] ben ervan overtuigd dat hier helemaal niets staat.¹³²

De manier waarop politici met taal omgingen kreeg in dit artikel op een humoristische manier de aandacht, maar de *NRC* en *De Telegraaf* besteedden over het algemeen niet veel aandacht aan de taal in de Kamer. Dit artikel was een uitzondering hierop. De beide kranten berichtten meer over de verhouding in de Kamer tussen de regering(sfracties) van CDA en VVD enerzijds en de PvdA anderzijds.

In de periode van 1983 tot 1989 was de verhouding van de PvdA tegenover het kabinet een veelbesproken thema in de kranten. Tijdens kabinet-Lubbers I was Den Uyl nog altijd fractieleider van de PvdA en hij had moeite met zijn nieuwe rol: hij moest immers balanceren tussen het zich afzetten van het kabinet en het blijven van een redelijke coalitiepartner voor in eerste instantie het CDA. Deze lastige balans werd regelmatig aangehaald in de kranten tussen 1983 en 1989. Niet alleen PvdA-fractieleider Den Uyl worstelde met deze balans, maar ook opvolger Kok hield rekening met het evenwicht tussen beide politieke strategieën.

PvdA-fractieleider Den Uyl moest in 1985 bijvoorbeeld kiezen voor de juiste tactiek en daarmee voor de juiste toon in het debat. *De Telegraaf* bracht de moeilijkheid voor de socialist goed onder woorden:

Vooraf in zijn woordkeus kan Den Uyl kiezen uit twee tactieken: de harde verbale aanval of een zachtere aanpak, om zo het CDA gunstig te stemmen het volgend jaar. Maar tevens moet Den Uyl zijn achterban laten zien nog steeds de sluwe vos te zijn, die vanuit de oppositie wat kan bereiken en die CDA en VVD tegen elkaar weet uit te spelen.¹³³

¹³¹ “Meeparticiperen’ met het Haagse taalgebruik’, *NRC*, 10 oktober 1987, 8.

¹³² Ibidem.

¹³³ ‘Martens-show nu naar Nederland’, *De Telegraaf*, 15 oktober 1985, 7.

Den Uyl koos vaker voor de harde confrontatie met het kabinet en minder voor het voeren van 'zachte' oppositie, waarvoor het CDA af en toe complimenten kreeg. Vooral in de eerste twee jaar van kabinet-Lubbers I koos de PvdA-voorman voor deze tactiek. Daarna trachtte Den Uyl om een balans te vinden tussen kritiek leveren op en samenwerken met het CDA:

Oppositieleider Den Uyl, naar rol, ambitie en gewicht het zichtbaarste alternatief voor Lubbers, worstelde opnieuw zeer met het dilemma dat het CDA tegelijkertijd niet deugt én onmisbaar is voor eventuele toekomstige samenwerking. Dat leidde dus zowel tot zeer scherpe kritiek als een oproep tot coalitiepolitieke bezinning aan het adres van CDA-leider De Vries.¹³⁴

Ook *De Telegraaf* zag de spagaat waarin de PvdA zich bevond en gaf aan dat de opstelling van de partij 'gênant' te noemen was. Dit had echter ook te maken met de nog altijd kritische opstelling van *De Telegraaf* ten opzichte van de socialisten. Één jaar voor de verkiezingen van 1986 volgde Den Uyl een andere politieke strategie om uitzicht te houden op regeringsdeelname. Hij toonde zich welwillend:

Bij de PvdA leidde dit [de wil om te regeren] tot een bijna gênante opstelling: Den Uyl op een evenwichtsbalk, manoeuvrerend tussen zijn rol als aanvoerder van de oppositie en zijn rol als bruid in spe. Hij constateerde kloven tussen zijn partij en het CDA en Lubbers, eraan toevoegend dat de kloven tussen CDA en VVD echter veel groter zijn. Enkele malen liet hij zich opvallend vriendelijk uit over Lubbers, terwijl de traditionele sneren aan het adres van CDA-fractievoorzitter De Vries achterwege bleven. Het CDA gaf echter geen kik.¹³⁵

Deze opstelling van Den Uyl resulteerde niet in regeringsdeelname voor de PvdA, want CDA en VVD besloten om zich na de verkiezingen opnieuw aan elkaar te verbinden. Toen Wim Kok de leiding van de PvdA-fractie overnam van Den Uyl sprak hij op het congres van zijn partij over een vernieuwingsproces dat in de partij moest plaatsvinden. De PvdA moest zich weer redelijk opstellen tegenover andere partijen en zo weer een mogelijke coalitiepartner voor deze partijen worden.¹³⁶ *De Telegraaf* vond de nieuwe voornemens een verbetering voor de partij en begreep de keuze van Kok om zich weer redelijker op te stellen. Voor de beschouwingen van 1986 sprak *De Telegraaf* als volgt over de voornemens:

¹³⁴ 'Vaste koers nodig', *NRC*, 12 oktober 1984, 7.

¹³⁵ 'Pragmaticus Lubbers zaait verlegenheid', *De Telegraaf*, 22 oktober 1985, 7.

¹³⁶ 'Wim Kok wil voorop lopen bij vernieuwingsproces PvdA', *NRC*, 29 september 1986, 3.

Een vanuit de PvdA te begrijpen opstelling. Want de enige wijze waarop deze partij weer regeringsmacht kan krijgen, is het wegnemen van het grote wantrouwen dat tegen haar bestaat bij de achterban van CDA en VVD. In alles zullen de socialisten deze week proberen dicht tegen het CDA aan te kruipen.¹³⁷

Na de beschouwingen vond *De Telegraaf* echter dat van een nieuwe aanpak nauwelijks iets te merken was bij de socialisten en dat zij het oude liedje van Den Uyl herhaalden. De inhoud was nog altijd hetzelfde:

PvdA-voorman Wim Kok heeft het kamerdebat over het regeringsbeleid 1987 op een wel zeer huilerige wijze afgesloten: het 'boze' kabinet staat niet open voor een dialoog met de oppositie die toch had getoond de redelijkheid zelf te zijn. Nu was Kok's aanpak in het begin van het debat vergeleken met die van zijn voorganger Den Uyl verfrissend. Maar naarmate het debat vorderde bleek die zakelijke benadering slechts schijn te zijn. Inhoudelijk verschilde het verhaal van Wim Kok nauwelijks met dat van zijn voorganger. [...] Pas als de PvdA de bereidheid toont haar eigen traditionele uitgangspunten ook ter discussie te willen stellen kan een dialoog met CDA en VVD op gang komen.¹³⁸

Deze PvdA kon in de ogen van *De Telegraaf* weinig goed doen en moest zelfs haar ideologische grondslag tegen het licht houden. Dit was geen opvallende mening, want dergelijke oordelen velde de krant wel vaker over de socialisten. Het was echter wel een eenzijdige kijk op de PvdA.

De *NRC* kon de nieuwe opstelling van de PvdA begrijpen en gaf bovendien aan dat de houding van de socialisten een verandering in het debat in de Kamer teweeg bracht. In het eerste jaar van kabinet Lubbers II, in 1986, gaven de regeringsfracties van CDA en VVD geen krimp om de nieuwe manier van politiek voeren door de PvdA. Een jaar later was Kok directer in het debat met het kabinet, maar behield hij zijn coöperatieve insteek:

Wat overblijft is de toon en die varieert sterk. Als naoorlogs expert in het voeren van oppositie heeft de PvdA zo'n beetje alle denkbare varianten al toegepast. De fluwelen handschoen, het aanschuren tegen de coalitie zogoed als de botte bijl en de harde polarisatie zijn in de loop der jaren uitgeprobeerd. Wim Kok koos dit jaar voor de harde toon waarbij hij

¹³⁷ 'Kamerdebat zonder politiek vuurwerk', *De Telegraaf*, 7 oktober 1986, 7.

¹³⁸ 'PvdA-schijn', *De Telegraaf*, 11 oktober 1986, 3.

overigens de botte bij thuisliet. Een kritisch/zakelijke beoordeling werd afgewisseld met scherpe typering en veroordelingen van het kabinetsbeleid.¹³⁹

De regeringsfracties hielden de PvdA echter ook dit jaar weer op afstand en steunden het kabinet in grote lijnen. De partij van Kok bleef zich opstellen als een partij waar in de toekomst mee kon worden samengewerkt, maar CDA en VVD gingen niet in op de avances. *De Telegraaf* zag een lichte verbetering in de manier waarop Kok zich opstelde jegens het kabinet in vergelijking met zijn voorganger Den Uyl:

Kok blijkt aanzienlijk minder drammerig dan Den Uyl; hij relativeert meer, waarmee hij zijn partij rijp maakt voor concessies bij eventuele toekomstige coalitie-onderhandelingen. Relativering van het eigen standpunt tempert verwachtingen bij de achterban, waardoor daar later gemakkelijk op kan worden afgedongen. Inhoudelijk trok hij Den Uyls lijn door.¹⁴⁰

Ook in 1988 leek de ontspanningspolitiek van de PvdA niet te werken en waren de regeringsfracties niet te vermurwen. De *NRC* constateerde dat de PvdA met nog anderhalf jaar te gaan voor de nieuwe verkiezingen niet dichterbij het CDA gekomen was.¹⁴¹ De krant oordeelde niet over de houding van de politieke partijen in de Kamer, maar constateerde alleen de situatie. De constructieve houding van de PvdA wierp pas haar vruchten af in 1989. CDA en VVD konden het niet eens worden over het reiskostenforfait, waarna de VVD-fractie besloot haar steun aan het kabinet in te trekken. Hierdoor was na de verkiezingen van 1989 de weg vrij voor een samenwerking tussen CDA en PvdA.

Het laatste onderdeel van het debat in de Kamer waar de kranten veelvuldig over berichtten was het gebrek aan visie bij de politieke partijen. *De Telegraaf* merkte dit verschijnsel eerder op dan de *NRC*, maar ook deze laatste krant miste een gebrek aan visie en berichtte hierover vanaf 1987. *De Telegraaf* gaf reeds in 1984 aan dat politieke partijen geen uitleg verschaften over welk perspectief zij voor Nederland voor ogen hadden:

Kabinet noch politieke partijen bieden de burgers een samenlevingsperspectief, dat burgerzin kweekt en offers kan rechtvaardigen. [...] Momenteel wordt het kabinetsbeleid gebaseerd op en gerechtvaardigd met een ondoorzichtige cijferbrei zonder veel

¹³⁹ 'Kok introduceert de 'zachte factor' in oppositielijn PvdA', *NRC*, 28 september 1987, 3.

¹⁴⁰ 'Belastingverlaging hoog op agenda', *De Telegraaf*, 13 oktober 1987, 7.

¹⁴¹ 'Debat zonder visies en ruzies', *NRC*, 14 oktober 1988, 3.

realiteitswaarde. Het kabinet verdedigt geen samenlevingsperspectief, maar economische en rekenkundige modellen.¹⁴²

Twee jaar later, tijdens de beschouwingen van 1986, werd premier Lubbers gevraagd om een visie te geven op Nederland tijdens de jaren negentig. Lubbers weigerde. *De Telegraaf* veroordeelde dit en gaf aan dat politieke partijen een plan moeten hebben:

De weigering van Lubbers om enige visie te geven over de jaren negentig was bedroevend. Een uiteenzetting over wat Westerse democratieën zijn, een aaneenschakeling van door ieder gerespecteerde gemeenplaatsen, was zijn verkeerde antwoord op de vraag wat hem voor ogen staat het komende decennium. Daarover moeten politieke leiders van politieke partijen nu al enig idee hebben. Wie bovendien nu niet zaait (door daar leiding aan te geven), zal straks niet oogsten. Overigens missen PvdA en VVD evenzeer een echt toekomstbeeld en weten ook zij niet waar een electoraal succes in de jaren negentig zit.¹⁴³

Ook de *NRC* miste een toekomstvisie bij politieke partijen. Tijdens de nabespreking van de beschouwingen van 1987 klaagde de krant over het gebrek aan visie van het kabinet. Ook dit jaar weigerde Lubbers om over de jaren negentig een beschouwing te geven. De krant maakte hier melding van:

En was er dus alweer wat visie vanwege de regering te beluisteren, de eerste twee dagen van de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer? Nee, er was tot nu toe van die kant nog niet zoveel visie. Integendeel, de minister-president zei gisteren aan het slot van zijn rede in eerste termijn desgevraagd, inderdaad: door mevrouw Beckers (PPR), dat hij er geen behoefte aan had “een theoretische uiteenzetting” te geven of “een stichtend woord” te spreken.¹⁴⁴

Ook bij de laatste beschouwingen tijdens kabinet-Lubbers II meldde de *NRC* dat de politieke leiders niet de drang hebben om een visie over de jaren negentig tentoon te spreiden. In het commentaar werd duidelijk dat de krant dit in feite onbegrijpelijk vond, want in de wereld vonden veel opmerkelijke gebeurtenissen plaats waar tijdens het debat over gepraat kon worden:

¹⁴² ‘Stuurloze politiek’, *De Telegraaf*, 18 oktober 1984, 6.

¹⁴³ ‘Partijen missen toekomstbeeld’, *De Telegraaf*, 15 oktober 1986, 7.

¹⁴⁴ ‘Vernuft en praktische zin winnen het van visie’, *NRC*, 8 oktober 1987, 9.

Grote visies over 'Nederland en de wereld' of andersom waren deze week niet te horen. De gemeenteraad van Nederland was aan het woord. Zakelijk en vooral nuchter. Dus geen uitvoerige betogen over de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie en de daar nauw mee verband houdende ontwapeningsbesprekingen, geen verwijzingen naar de aanstaande presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten of het ook voor de Nederlandse economie niet onbelangrijke begrotingstekort van dat land, en – afgezien van de bijdrage van de kleine christelijke fracties – ook geen woord over de Nederlandse culturele en sociale identiteit in een zich steeds sneller verenigend Europa.¹⁴⁵

Minister-president Lubbers was inderdaad geen politicus met een duidelijke maatschappijvisie, maar meer een bestuurder die problemen wilde oplossen. Achteraf hebben toenmalig topambtenaar Hans Margés en oud-D66-leider Hans van Mierlo in interviews aangegeven dat Lubbers geen maatschappijvisie had, maar pragmatisch de problemen aanpakte.¹⁴⁶ Zij bevestigen daarmee het beeld van de kranten over premier Lubbers.

3.3. De Kamer en de kiezer

In de periode van 1983 tot en met 1989 berichtten de *NRC* en *De Telegraaf* amper over de relatie tussen Kamer en kiezer. Net als in de periodes hiervoor, tijdens de regeerperiode van minister-president Den Uyl en premier Van Agt, vonden de beide kranten dit thema blijkbaar niet zo belangrijk dat zij hier uitvoerig aandacht aan besteedden. Tijdens de kabinetten-Lubbers I en II schreef *De Telegraaf* helemaal niets over de verhouding tussen parlement en burger. De *NRC* besprak dit onderwerp in deze periode slechts in drie berichten. Duidelijk is daarom dat de relatie tussen Kamer en kiezer zeer weinig aandacht kreeg.

In 1985 schreef D66-gemeenteraadslid van Haarlem P. G. A. Captijn een opiniërend artikel over de noodzaak van het invoeren van een referendum, een standpunt dat D66 al jaren vertegenwoordigde. De schrijver gaf aan dat het voor burgers steeds lastiger werd om invloed uit te oefenen in de bestuurlijke besluitvorming. Uiteraard bestond de mogelijkheid om vertegenwoordigers te kiezen voor bijvoorbeeld de gemeenteraad en de Tweede Kamer, maar dit was niet voldoende. Volgens de schrijver zou het goed zijn als over essentiële kwesties de mening van het volk gevraagd werd:

¹⁴⁵ 'Debat zonder visie en ruzies', *NRC*, 14 oktober 1988, 3.

¹⁴⁶ Turpijn, '80's dilemma', 65-66.

Een middel daartoe is het referendum. Dit biedt de mogelijkheid aan kiezers om, verdergaand dan inspraak, invloed te hebben op de besluitvorming. [...] Het referendum zal de kloof tussen burger en bestuur zeker niet ten volle dichten. Daarvoor kleven er teveel beperkingen aan. Het zal ook nog wel even duren voordat het echt erkend wordt als volwaardig democratisch instrument. [...] Zodoende kan een referendum mits sober gebruikt, een goed middel zijn om de burger echt te laten deelnemen aan de besluitvorming. De kloof tussen bestuur en burger wordt er op enkele punten door overbrugd.¹⁴⁷

Opvallend aan de bovenstaande tekst is dat de auteur tweemaal spreekt over de kloof tussen bestuur en burger. Voor de verschijning van dit artikel werd dit begrip, op één zin in een artikel van *De Telegraaf* na, niet gebruikt. Dit was verder ook het enige artikel tussen 1983 en 1989 waarin over een kloof werd gesproken. Hieruit kan daarom niet geconcludeerd worden dat dit een groot thema was in deze tijd. De kranten berichtten hier simpelweg te weinig over om het een urgent politiek thema te maken. Het feit dat *De Telegraaf* niets berichtte over deze thematiek geeft ook al aan dat de relatie tussen Kamer en kiezer geen grote rol speelde.

Een jaar later, in 1986, schreef politicoloog M.P.C.M. van Schendelen een artikel dat aansloot bij het bovenstaande verhaal. Ook deze schrijver wees op de vermindering van invloed die de burger heeft op het parlement. Steeds vaker namen grote organisaties en ondernemingen lobbyisten in dienst om druk uit te oefenen op de politiek en hun belangen te verdedigen. De grote organisaties professionaliseerden zich op politiek gebied, omdat zij daar de middelen voor hadden. Gewone burgers hadden de middelen echter niet en konden zich daarom moeilijk mengen met de beïnvloeding van de politiek. Met deze ontwikkeling veranderde de rol van de gekozen parlementariërs: zij werden politieke makelaars, die belangen van groeperingen in de Kamer mede verdedigden. Voor de burgers was dit funest:

De grote verliezers zijn degenen die niet bij machte zijn aan dit professionele politieke spel mee te doen: de kleine organisaties en de gewone burgers. In hun belang blijft het de moeite waard zich opnieuw te bezinnen op de wat verwaarloosde waarde van vertegenwoordigend en democratisch bestuur. Maar voorlopig zal men zich erop moeten instellen dat er in de politieke competitie steeds minder plaats is voor amateurisme. De omgang met de politiek is een vak geworden.¹⁴⁸

¹⁴⁷ 'Het referendum: een brug tussen burger en bestuur?', *NRC*, 15 oktober 1985, 8.

¹⁴⁸ 'De omgang met de politiek is een vak geworden', *NRC*, 14 oktober 1986, 9.

Volgens dit artikel werden burgers niet langer goed vertegenwoordigd, want de Kamerleden werden te veel beïnvloed door belangen van bijvoorbeeld lobbyisten. De kiezers brachten hun stem uit op een vertegenwoordiger of partij, maar de burger was niet langer de enige of belangrijkste, waarvoor een Kamerlid in het parlement zat. Dit was echter het enige artikel dat ging over de toenemende invloed van lobbyisten op de politiek. Ook hieruit kunnen daarom geen harde conclusies getrokken worden. De thematiek werd te weinig behandeld in de kranten.

In voorgaande periodes constateerden de *NRC* en *De Telegraaf* dat er sprake was van achterkamertjespolitiek. Zij berichtten hierover, maar veroordeelden dit niet. Ook tussen 1983 en 1989 gaf de *NRC* aan dat het kabinet en de regeringsfracties voor de politieke beschouwingen al overleg hadden gehad. Eerder is al aangegeven dat de regeringsfracties het kabinet veelvuldig steunden voor het te voeren beleid. Om de maatregelen vrijwel altijd te kunnen steunen moest van te voren uitvoerig overleg zijn geweest. In 1987 wees de *NRC* op het toneelstukje van CDA-fractie leider De Vries en premier Lubbers:

Er viel af en toe niet aan de indruk te ontkomen dat binnen het regeringsblok tussentijds nogal wat regie en binnenkameroverleg was geïnvesteerd in de voorbereiding van de concessies. Wat dat betreft was het veelbetekenend dat de leider van de CDA-fractie de premier, die plagerig naar de precieze financiële consequenties van een motie informeerde, verweet dat hij naar de, kennelijk al in de binnenkamer besproken, “bekende weg” vroeg.¹⁴⁹

In tegenstelling tot de *NRC* berichtte *De Telegraaf* niet over deze scène in het debat. Ook meldde de krant geen andere voorvallen waarbij van achterkameroverleg sprake was. Het is wel opvallend dat de beide kranten zo weinig aandacht besteedden aan het vooroverleg tussen kabinet en regeringsfracties. Zowel de *NRC* als *De Telegraaf* constateerde dat de fracties de regering op zeer veel beleidspunten steunden. Ook gaven zij aan dat in deze situatie weinig sprake was van dualisme in de politiek en dit vonden zij geen goede zaak. De beide kranten zetten echter niet de volgende stap: door het gebrek aan dualisme in het parlement was duidelijk dat de regeringsfracties van te voren afspraken maakten met het kabinet. Slechts in 1987 besprak de *NRC* de achterkamertjespolitiek.

Van 1983 tot en met 1989 zijn de drie relaties van de Kamer in meer of mindere mate veranderd. In deze periode werd het principe van fractiediscipline voltooid. De beide regeringsfracties moesten volledig achter het kabinetsbeleid staan. Leden van de CDA-fractie moesten bijvoorbeeld een

¹⁴⁹ ‘Bedrieglijke veiligheid’, *NRC*, 9 oktober 1987, 9.

intentieverklaring ondertekenen, waarin zij ermee akkoord gingen meer als eenheid te stemmen. Wanneer Kamerleden dit niet deden, werd hen bijvoorbeeld het woordvoederschap afgenomen. Dit was bijvoorbeeld het geval bij CDA-Kamerlid Scholten. De *NRC* en *De Telegraaf* namen niet duidelijk stelling in deze zaak. *De Telegraaf* stelde dat het woordvoederschap terecht was afgenomen, maar over deze opvatting hangt een anti-PvdA-sfeer waardoor het lastig te beoordelen is. De *NRC* had geen duidelijke mening over het gebrek aan dualisme tussen parlement en Kamer. De *NRC* berichtte wel over het feit dat parlement en kabinet in elkaars verlengde lagen, maar nam hier geen standpunt over in. *De Telegraaf* ontbeerde een mening over dit thema. Enkel VVD-fractievoorzitter Voorhoeve trachtte het dualisme terug te laten keren in de politiek. De regering werd echter in feite nauwelijks meer gecontroleerd en kreeg meer de vrijheid om haar beleid door te voeren. Voor het politieke systeem was dit geen goede ontwikkeling, maar het was wel begrijpelijk dat de kabinetten-Lubbers I en II gebruik maakten van fractiediscipline. Gezien de economische problemen moesten lastige maatregelen genomen worden en daar hielden de beide partijen elkaar aan. In vergelijking met de periode van 1973 tot 1977 en de periode van 1977 tot 1982 veranderde de berichtgeving over dualisme langzaam. In de eerste periode berichtten de *NRC* en *De Telegraaf* niet over dualisme. Tussen 1977 en 1982 riepen de kranten meer op tot dualisme. De *NRC* constateerde zelfs een te grote verwevenheid. Met name tijdens het kabinet-Lubbers I werd de fractiediscipline strakker aangehaald. Beide kranten waagden zich echter niet aan een oordeel, terwijl zij de verandering die plaatsvond wel duidelijk waarnamen.

De *NRC* en *De Telegraaf* berichtten in deze periode veelvuldig over het debat dat in de Kamer werd gevoerd. De kranten hadden aandacht voor de invulling van de algemene beschouwingen, de abstracte kant van het debat, het taalgebruik van politici waarbij premier Lubbers centraal stond, de verhouding tussen CDA en VVD enerzijds en PvdA anderzijds en het gebrek aan visie bij de politieke partijen. De *NRC* en *De Telegraaf* waren kritisch over de beschouwingen in de Kamer. Deze waren volgens hen te gedetailleerd, te weinig algemeen en door de motie-inflatie werd dit parlementaire middel weinig waard. Geen goede ontwikkelingen voor de Kamer volgens beide kranten. De *NRC* en *De Telegraaf* waren kritischer over het jaarlijkse debat dan in voorgaande periodes. De vraag is waarom zij kritischer waren. Was dit omdat de politiek in de jaren tachtig veranderde of omdat de kranten een andere houding ten opzichte van politiek aannamen? Beide verklaringen spelen waarschijnlijk een rol. Enerzijds was de politiek veranderd in een meer gesloten, van tevoren afgesproken circuit, waarbij het stemgedrag van fracties bij voorbaat al grotendeels vastlag. Kranten ergerden zich hieraan en wezen daarom ook op andere aspecten die volgens hen niet goed gingen in de politiek. Eén daarvan was bijvoorbeeld de invulling van de beschouwingen. Anderzijds speelt ook de veranderende rol van kranten mee. Kranten waren in de jaren tachtig onafhankelijker van politieke partijen of maatschappijvisies dan in de tijd van de verzuiling. In de jaren tijdens het

kabinet-Den Uyl waren kranten weliswaar niet meer gebonden aan een zuil, maar stelden zij zich minder kritisch op dan in de jaren tachtig. In deze jaren was de ontzuiling bijna ten einde en richtten kranten zich met name op het informeren van hun lezerspubliek, en niet langer op het reproduceren van teksten van een politieke partij.¹⁵⁰ Welke van deze twee verklaringen meer invloed had op de berichtgeving van de *NRC* en *De Telegraaf* is moeilijk aan te geven. De abstracte kant van het debat werd door de *NRC* minimaal behandeld en zeker minder dan in de periode van premier Van Agt. *De Telegraaf* berichtte hier helemaal niet over, net als in de voorgaande periodes. Het taalgebruik van Kamerleden werd ook weer door vooral de *NRC* besproken. Met name het wollige taalgebruik dat 'Den Haag' af en toe gebruikte stond centraal in een artikel van de *NRC*. *De Telegraaf* constateerde wel dat de premier langdurig en vaag praatte, maar ging niet in op het verdere taalgebruik in de Kamer. De kranten berichtten in totaal wel meer over het taalgebruik van politici, al scheelde het niet veel met de periode hiervoor. Beide kranten besteedden veel aandacht aan de relatie tussen de regeringsfracties en de grootste oppositiefractie, de PvdA. Vooral de spagaat van de socialisten kreeg de aandacht van beide kranten. Ook constateerden de *NRC* en *De Telegraaf* een verandering in toon bij de PvdA toen Wim Kok het stokje van Joop den Uyl overnam als fractievoorzitter. De nieuwe strategie in het debat, aanschuren tegen het CDA, leek weinig vruchten af te werpen, maar in 1989 startten beide partijen wel de coalitieonderhandelingen die zij met succes wisten af te ronden. Ten slotte berichtten de *NRC* en *De Telegraaf* over een gebrek aan visie bij de politieke partijen. Mede door de vrijwel vastgelegde steun van de regeringsfracties wat betreft het kabinetsbeleid werd de politiek voorspelbaar en misten de kranten een visie voor de jaren negentig vanuit de partijen. Premier Lubbers weigerde zelfs om een uiteenzetting te geven over het volgende decennium. Dit kwam omdat hij meer een bestuurder dan een visionair was. Lubbers wilde vooral problemen aanpakken. De beide kranten waren ontstemd over het gebrek aan visie bij alle partijen. Het debat behoorde volgens hen niet alleen te gaan over het te voeren beleid, maar ook over een maatschappijvisie. Deze klacht was nieuw in de berichtgeving over het parlement en daarom een belangrijk schakelpunt. Wellicht lag de ontwikkeling van verdergaande ontzuiling ten grondslag aan het zoeken van een bredere maatschappijvisie door de kranten. Daarnaast was de polarisatie van de jaren zeventig ten einde en probeerde minister-president Lubbers vooral om boven de partijen te staan en te depolariseren. Hij ontdeed met zijn wollige taalgebruik bepaalde onderwerpen van hun explosiviteit.¹⁵¹ Door het uitblijven van botsingen op ideologische gronden konden de *NRC* en *De Telegraaf* zodoende het idee krijgen dat politici geen visie meer hadden.

De relatie tussen Kamer en kiezer kreeg in de periode van 1983 tot 1989 zeer beperkte aandacht van de *NRC* en *De Telegraaf*. De laatste meldde in haar berichten zelfs niets over de

¹⁵⁰ Van Praag, 'Tussen beeld en inhoud', 7.

¹⁵¹ Turpijn, '80's dilemma', 64.

verhouding tussen de twee. De *NRC* wees op de verminderende invloed van burgers op de politiek. Daarom pleitte een D66-gemeenteraadslid om een referendum in te voeren om meer invloed voor de kiezer te bewerkstelligen. Wel moet hierbij in ogenschouw genomen worden dat dit een D66-standpunt is dat door een gemeenteraadslid werd verkondigd, en moet dit niet teveel als oordeel van de krant gezien worden. Wel schreef de auteur tweemaal over een kloof tussen politiek en burger. Dit was de eerste keer dat dit in de *NRC* op deze manier besproken werd. Eenmaal eerder werd dit door *De Telegraaf* zo getypeerd. Daarnaast zorgde de opkomst van lobbyisten van organisaties voor andere belangen die in de politiek een rol gingen spelen. Kamerleden vertegenwoordigden niet langer alleen de kiezer, maar maakten ook afwegingen voor grote organisaties. Deze ontwikkeling was funest voor de kiezer, zo oordeelde de *NRC*. Verder is het opvallend dat de beide kranten zeer weinig aandacht besteedden aan de achterkamertjespolitiek. Voor de strakkere fractiediscipline en daarmee de steun voor het kabinetsbeleid moest veel overleg gevoerd worden tussen regering en fracties. De *NRC* besteedde hier eenmalig aandacht aan. Net als in de voorgaande periodes berichtten de beide kranten zo sporadisch over de relatie tussen Kamer en kiezer dat hieruit moet worden geconcludeerd dat dit geen belangrijk thema was voor de kranten in deze periode.

4. Kabinet-Lubbers III en eerste jaar kabinet-Kok I, 1989-1994

Nadat kabinet-Lubbers II gevallen was, vormden het CDA en de PvdA samen het derde kabinet onder leiding van minister-president Lubbers. Tijdens de verkiezingen van 1989 verloor de VVD vijf zetels, waarmee het uitkwam op 22 zetels. Het CDA behield het zetelaantal van 54 en de PvdA zakte van 52 naar 49. D66, de grote winnaar van de verkiezingen, werd buiten de regering gehouden.

Het kabinet streefde, nadat de jaren tachtig in het teken van bezuinigingen hadden gestaan, naar sociale vernieuwingen. De regering wilde onder meer investeren in het milieu, de gezondheidszorg en de kinderopvang. Deze voornemens konden echter niet worden uitgevoerd, omdat financiële tegenvallers zorgden voor de noodzaak van nieuwe bezuinigingen op bijvoorbeeld het hoger onderwijs en de sociale zekerheid. Met name het laatste onderwerp zorgde voor spanningen in de PvdA.

Deze spanningen leidden tot een interessant partijcongres in september 1991. Op dat moment moest het PvdA-congres een besluit nemen: kiezen voor het behoud van Kok als leider van de partij en daarmee instemmen met de kabinetsplannen voor de sociale zekerheid, of kiezen voor het niet hervormen van de sociale zekerheid en daarmee uit het kabinet stappen. Mede omdat Kok zijn politieke lot verbond aan de eerste optie, won dit standpunt overtuigend met tachtig procent van de stemmen. Vanaf dit moment erkende de PvdA dat er grenzen waren aan de sociale zekerheid en schoof de partij op richting het politieke midden. Hiermee werden de socialisten weer een acceptabele coalitiepartner voor de andere grote partijen.

Het kabinet-Lubbers III maakte de volledige rit af, waarna Lubbers afscheid nam van de Nederlandse politiek. De verkiezingen van mei 1994 zorgden voor een spectaculair verlies van CDA en PvdA van respectievelijk twintig en twaalf zetels. VVD en D66 wonnen fors, waarna de weg vrij was voor 'paars', een kabinet van PvdA, VVD en D66. Voor het eerst sinds 1918 behoorde geen enkele confessionele partij tot de regering. In dit onderzoek wordt alleen het eerste jaar van kabinet-Kok I meegenomen. In 1994 waren alle partijen het vrijwel met elkaar eens over het te voeren beleid. Het CDA wilde in het politieke midden blijven en zette zich niet in grote mate af tegen het kabinetsbeleid, waaruit de kranten de conclusie trokken dat het kabinet in feite niet uit drie, maar uit vier partijen bestond. De politieke partijen onderscheidden zich amper van elkaar.

Opvallend in de periode van 1989 tot en met 1994 was de grote aandacht in de kranten voor de relatie tussen Kamer en kiezer. Zowel de *NRC* als *De Telegraaf* schreef vaker over de kloof tussen burger en politiek dan in de periode hiervoor. De kiezer herkende zich steeds minder in de politiek, omdat de politiek in een eigen wereld leefde. Het debat in de Kamer veranderde in deze periode ook op een specifiek aspect. In de vorige periode klaagden beide kranten over het gebrek aan visie in de politiek. Bij de beschouwingen tijdens kabinet-Lubbers III gaven de fractievoorzitters van CDA, PvdA

en VVD hun maatschappijvisie, waarmee zij inspeelden op de klachten van de kranten. Verder was in deze periode minder aandacht voor de controlefunctie van de Kamer op de regering. Dit komt waarschijnlijk doordat ook in de kranten gewenning ontstond aangaande het stemmen in fracties.

4.1. De controlefunctie van het parlement

In de vorige periode hadden regeringsfracties zich in grote mate aan het kabinetsbeleid verbonden. In de jaren tussen 1989 en 1994 schreven de *NRC* en *De Telegraaf* minder over fractiediscipline en over de controlefunctie van de Kamer. Dit komt niet doordat de regeringsfracties zich onafhankelijk van het kabinet opstelden, want dit deden zij niet. De reden dat de kranten minder over fractiediscipline berichtten dan in de periode hiervoor kwam waarschijnlijk door de gewenning van de kranten dat de politiek op deze manier werkte. Het aanvechten van een verminderde inmenging van de Kamer gebeurde in de *NRC* en *De Telegraaf* nauwelijks.

De controlefunctie van de Kamer was in de jaren van kabinet-Lubbers I en II tot een minimum gereduceerd. De maatregelen tegen Kamerleden die zich niet hielden aan fractiediscipline, zoals CDA-Kamerlid Scholten in 1983, wierpen de vruchten af. De kranten waren na 1989 over dit onderwerp amper kritisch en bij de *NRC* en *De Telegraaf* was gewenning over de steun van regeringsfracties aan het kabinetsbeleid. In 1990 schreef *NRC*-columnist J.L. Heldring bijvoorbeeld dat fractiediscipline nodig is om een duidelijk beeld naar buiten te brengen, met name richting de kiezer:

Dat hij [een politicus wiens partij regeringsverantwoordelijkheid draagt], eenmaal tot regeringsverantwoordelijkheid geroepen, ze [verkiezingsbeloftes] niet allemaal waar zal kunnen maken, zal – zeker in ons coalitieland – niemand hem kwalijk nemen. Ook zal zo'n partij zich een minimum aan interne discipline moeten getroosten, wil zij de kiezer een duidelijk beeld van zichzelf willen geven.¹⁵²

Deze *NRC*-columnist gaf aan dat duidelijkheid van een partij naar de kiezer zo belangrijk is dat fractiediscipline toegepast moet worden. Anders is het voor de kiezer niet langer duidelijk welke idealen een partij voorstaat.

Dat fractiediscipline ook in deze jaren bestond, was ook voor *De Telegraaf* evident. In de nabeschouwing van de beschouwingen van 1990 gaf politiek redacteur van de krant Kees Lunshof aan dat voor premier Lubbers fractiediscipline van groot belang was:

¹⁵² 'De antipoliticus', *NRC*, 2 oktober 1990, 9.

Voor Lubbers is fractievrijheid leuk, maar het moet niet te gek worden. Als fracties voortdurend wat anders willen dan de top afspreekt, dan komt een goed beheer van de coalitie in gevaar. Grote problemen worden dan volstrekt onbeheersbaar en dat bevordert de levensvatbaarheid van de coalitie niet.¹⁵³

Duidelijk is dat de top met elkaar een beleid afsprak en dat de rest van de fractie daarmee moest instemmen. Ook in het vervolg van dit artikel in *De Telegraaf* werd dit duidelijk gemaakt. In het artikel werd gesteld dat het van groot belang was voor het kabinet dat PvdA-fractievoorzitter Wöltgens en CDA-fractieleider Brinkman hun gezag veroverden op hun fracties, zodat tijdens het januari-overleg van 1991 belangrijke beslissingen genomen konden worden. In feite gaf *De Telegraaf* hiermee aan dat ook zij het belang van fractiediscipline inzag. Net als de *NRC* had ook deze krant zich neergelegd bij de grotere afhankelijkheid van de fracties ten opzichte van de regering. Niet langer waren in de *NRC* en *De Telegraaf* kritische geluiden te horen zoals in de jaren tachtig, maar eerder wezen de beide kranten op de noodzakelijkheid en de onvermijdelijkheid van fractiediscipline. De controle van de regering door het parlement was niet langer een groot onderwerp dat besproken werd in de kranten.

Wel zorgde een statement van A.J. Kaland, fractieleider van het CDA in de Eerste Kamer, voor de nodige commotie. In 1991 gaf hij een interview, waarin hij de fractie in de Tweede Kamer betitelde als “stemvee”. Beslissingen die de minister-president wilde doorvoeren, werden alleen besproken met de top van de fractie. Met deze uitlatingen bevestigde de CDA-fractieleider van de Eerste Kamer dat fractiediscipline nog altijd een grote rol speelde:

Letterlijk zegt de senator in het blad [HP/De Tijd]: “Ik bedoel, de fractieleden van het CDA in de Tweede Kamer zijn toch tot stemvee verklaard? Zij volgen blindelings hun fractievoorzitter en die volgt weer blindelings de premier. Zo gaat dat toch?” [...] Desgevraagd liet Kaland vanochtend weten dat hij de kwalificatie ‘stemvee’ niet alleen voor de CDA-fractie heeft gebruikt, maar ook voor de PvdA-leden. [...] “Als Lubbers iets voor elkaar wil hebben waar hij de steun van de CDA-fractie in het parlement nodig heeft, betreft hij niet de hele fractie, maar een klein, vertrouwelijk groepje bij de besprekingen. Als hij vervolgens een deal met hen heeft gemaakt, volgt de rest vanzelf.”¹⁵⁴

¹⁵³ ‘Bolkestein mist politiek gevoel’, *De Telegraaf*, 16 oktober 1990, 7.

¹⁵⁴ ‘Senator van CDA: fractie in Tweede Kamer is ‘stemvee’’, *NRC*, 16 oktober 1991, 3.

De *NRC* gaf aan hoe beslissingen in de politiek werden gemaakt en dat de controlefunctie van het parlement in feite amper bestond. Ook *De Telegraaf* gaf aan dat het dualisme dat voorheen in het parlement voorkwam, nu verleden tijd was geworden:

De PvdA-fractie kan zich in de Kamer moeilijk tegen Kok verzetten nu hij zichzelf eindelijk tot PvdA-baas heeft uitgeroepen. Het veel geroemde dualisme tussen de fractie en de PvdA-bewindslieden heeft de zo geplaagde partij voorlopig maar weggestopt waardoor zij zich vrijwel monddood heeft gemaakt.¹⁵⁵

Niet alleen de CDA-fractie, maar ook de PvdA-fractie had zich volledig achter de kabinetsplannen geschaard. Nadat Kok de leden had laten kiezen op het partijcongres, had hij definitief de macht gegrepen binnen de PvdA. Daarom zou de fractie niet snel het kabinet dwarsbomen. Dualisme in het parlement bestond nauwelijks meer. Dit was ook het geval bij de eerste beschouwingen van Kok I. De regeringsfracties van PvdA, VVD en D66 wilden het dualisme terug laten keren in de politiek, maar volgens *De Telegraaf* was hier weinig van te merken:

Bij de start van de nieuwe coalitie van PvdA, VVD en D66 kondigden de voorzitters van de nieuwe regeringsfracties aan dat zij een onafhankelijker opstelling tegenover het kabinet zouden innemen. De tijd waarin het kabinet en regeringspartijen in geheime achterkamertjes alles van te voren bedisselden zodat het parlement er officieel nauwelijks aan te pas kwam, was voorbij. [...] In die zin was de start gisteren van het debat over Troonrede en Miljoenennota rondweg teleurstellend. De regeringsfracties gedroegen zich als een stel makke schapen die zo goed als alles slikten wat de regering hun had voorgeschoteld.¹⁵⁶

Dat in de eerste beschouwingen van kabinet-Kok I geen sprake was van hernieuwd dualisme, wil niet zeggen dat in latere jaren het dualisme niet toeneemt. In 1994 was van dualisme tussen Kamer en regering echter geen sprake. *De Telegraaf* was kritisch op de regeringsfracties en wees hen op de beloftes die de partijen blijkbaar hadden gedaan. De krant gaf op deze manier aandacht voor dit thema, maar tegelijkertijd was dit het enige artikel in 1994 dat over het dualisme in de Kamer ging. De aandacht voor dit onderwerp was hiermee niet erg groot.

Uit de bovenstaande krantenartikelen valt op te maken dat dualisme tussen Kamer en regering vrijwel niet meer bestond tijdens kabinet- Lubbers III en het eerste jaar van kabinet-Kok I. De controlefunctie van het parlement was uitgehold en de regering kon makkelijker beleid maken

¹⁵⁵ 'Geen hete herfst in de Tweede Kamer', *De Telegraaf*, 8 oktober 1991, 7.

¹⁵⁶ 'Mak schaap', *De Telegraaf*, 22 september 1994, 3.

zonder aanpassingen van andere partijen. Deze constatering werd gedeeld door de *NRC* in een achtergrondartikel in 1992. Hierin werd gesteld dat de regeringsfracties in een houdgreep van het kabinet zaten en dat controle op het beleid nauwelijks werd uitgevoerd:

Men kan zich afvragen waar de democratische kritiek en controle eigenlijk vandaan moeten komen nu de Tweede Kamer vrijwel is verenigd in een partijenkartel, dat zich bovendien al jaren in de dodelijke omhelzing bevindt van het kabinet en dus voorlopig niet meer tot onafhankelijke kritiek op het machtsproces in staat is.¹⁵⁷

Het feit dat dergelijke constatering in de krant gedaan werden, geeft onomstotelijk aan dat niet langer het hele parlement de regering controleerde op al haar beslissingen, maar dat de regeringsfracties in grote mate waren verweven met de regering. Een onafhankelijke opstelling van het parlement ten opzichte van de regering was niet langer aan de orde en daarmee was de controlefunctie van het parlement van minder invloed dan het bijvoorbeeld was ten tijde van kabinet-Den Uyl.

4.2. Het debat in de Kamer

Tussen 1989 en 1994 besteedden de *NRC* en *De Telegraaf* op vijf manieren aandacht aan het debat in de Kamer. In de eerste plaats berichtten de kranten over de invulling van de algemene beschouwingen: te veel details, te weinig algemeen en te veel moties. In kabinet-Lubbers III werden aanpassingen aan de invulling van de beschouwingen gemaakt. De kritieken van de kranten op de beschouwingen werden deels door de Kamer gedeeld, waardoor verandering nodig was. De kranten schreven positief over deze verandering. Daarnaast werd ook veelvuldig geschreven over de abstracte kant van het debat. Tussen 1982 en 1989 waren de kranten weinig geneigd om over dit thema te schrijven en tijdens kabinet-Lubbers III en het eerste jaar van kabinet-Kok I werd deze lijn doorgetrokken: de kranten berichtten nauwelijks over de abstracte kant van het debat in de Kamer. Daarentegen besteedden de kranten wel aandacht aan het taalgebruik van politici in de Kamer. Met name het taalgebruik van CDA-fractievoorzitter Brinkman werd besproken. Ten derde berichtten beide kranten over de verhoudingen tussen partijen in de Kamer. In de vorige periode kreeg de relatie tussen de coalitie en oppositiepartij PvdA aandacht, en tijdens kabinet-Lubbers III schreven de *NRC* en *De Telegraaf* voornamelijk over de houding van de twee coalitiepartijen ten opzichte van elkaar. Zowel het CDA als de PvdA wilde geen verwijdering van elkaar op het gebied van lastige standpunten en schoven zodoende moeilijke beslissingen vooruit. De koerswijziging van de PvdA was

¹⁵⁷ 'Om de macht van de vrijheid', *NRC*, 3 oktober 1992, 8.

een belangrijk moment voor de verhoudingen in de Kamer, want hiermee kwam de partij dichterbij de standpunten van CDA en VVD. Dit had in 1994 tot gevolg dat alle partijen het eens waren met de beleidskoers die moest worden gevaren waardoor de kranten het gebrek aan onderscheid tussen partijen bekritiseerden. Ten slotte besteedden beide kranten aandacht aan visie in het debat. Van 1982 en 1989 klaagden de *NRC* en *De Telegraaf* veelvuldig over het gebrek aan visie bij de politici. In de periode van 1989 en 1994 bleven beide kranten deze klacht houden. Opvallend is echter dat de fractievoorzitters van de partijen in de Kamer hierop reageerden en probeerden in het debat hun maatschappijvisie weer te geven. Met name vanaf 1990, het tweede jaar van kabinet-Lubbers III, trachtten de politieke leiders hun visie te geven.

De kritische blik van de *NRC* en *De Telegraaf* op de invulling van de beschouwingen werd in eerste instantie voortgezet. De eerste pleitte in 1992 voor een grotere rol voor het algemene dan voor het financiële deel van de beschouwingen.¹⁵⁸ De tweede pleitte een jaar eerder nogmaals voor het richten op de hoofdlijnen van het algemene beleid en herhaalde hiermee de kritieken uit de jaren tachtig.¹⁵⁹ De Kamer besloot in 1992 de invulling van de algemene politieke beschouwingen te wijzigen. Kamerleden klaagden over de lengte van het driedaagse debat en over de gedetailleerdheid. In het vervolg werden de beschouwingen direct na Prinsjesdag gehouden en werden het financiële en algemene deel van elkaar gescheiden.¹⁶⁰ De kranten reageerden verheugd op dit voornemen. In 1993 werd het veranderde concept voor het eerst beproefd. *De Telegraaf* schreef hierover:

Het experiment van de Tweede Kamer om direct na Prinsjesdag het grote politieke debat te houden over het regeringsbeleid is een succes geworden. Meer dan vroeger werd het debat over hoofdpunten, in plaats van oeverloos geklets over details. Het debat was aantrekkelijk omdat het uiteenlopende botsende maatschappijvisies blootlegde.¹⁶¹

Ook de *NRC* was positief over de ontwikkelingen rondom de beschouwingen. De krant zag net als *De Telegraaf* dat het debat meer op hoofdpunten en minder op details gevoerd werd:

De Tweede Kamer was de afgelopen dagen een politieke arena. Eindelijk. Na jaren van mistroostig cijferwerk op de millimeter deden de algemene politieke beschouwingen hun naam eer aan. Ze waren meestal algemeen, ze waren ook meestal politiek. De proef om het jaarlijkse beleidsdebat naar aanleiding van de Troonrede en Miljoenennota te vervroegen en

¹⁵⁸ 'Algemene beschouwingen 1992', *NRC*, 12 oktober 1992, 9.

¹⁵⁹ 'Oppositie even duf als coalitie', *De Telegraaf*, 15 oktober 1991, 7.

¹⁶⁰ 'Debat: rituele dans uit een ander tijdperk', *NRC*, 17 oktober 1992, 3.

¹⁶¹ 'Experiment', *De Telegraaf*, 24 september 1993, 3.

te ontdoen van de financiële beschouwingen kan dan ook ronduit geslaagd worden genoemd.¹⁶²

De veranderingen van 1993 zijn behouden en heden ten dage nog steeds van toepassing. Het financiële en algemene deel zijn gescheiden en het debat wordt minder op details gevoerd. Van 1989 tot en met 1994 waren de kranten minder kritisch over de beschouwingen dan tijdens Lubbers I en II en uiteindelijk zelfs positief over de veranderingen.

De *NRC* en *De Telegraaf* besteedden tussen 1989 en 1994 net als tijdens de kabinetten-Lubbers I en II weinig aandacht aan de abstracte kant van het politieke debat in de Kamer. Net als in voorgaande periodes concludeerde de *NRC* ook in 1992 dat een debat in de Kamer niet in eerste instantie gaat om het overtuigen van de politieke tegenstander, maar om aandacht voor het standpunt te genereren:

Een reeks van monologen uit de Kamer wordt beantwoord met een zeer lange monoloog van de minister-president [Lubbers]. [...] Van een echt debat is op die manier alleen sprake bij de interruptie-microfoon, dus aan de hand van al dan niet bewust uitgelokte incidenten. Als deze debatjes dramatisch effect opleveren krijgen juist de incidenten de aandacht van de media. Er is daarom meer sprake van lukrake gedachtenwisselingen van wisselend niveau dan van beschouwingen die “uitsluitend de algemene strekking en het geheel van het voorstel” betreffen.¹⁶³

Een echt debat waarin de partijen op elkaars standpunt ingaan bestaat niet in de Kamer volgens dit artikel van de *NRC*. De Kamerleden herhalen alleen hun eigen standpunt en trachten zich via de media te profileren om het electoraat te bereiken. *De Telegraaf* schreef wederom niets over de abstracte kant van het debat. Net als tijdens de kabinetten-Lubbers I en II berichtten kranten niet op een abstracte manier over het debat, maar meldden zij meer wat er gebeurde in het parlement.

Het taalgebruik kreeg wel de aandacht van de krant. De *NRC* schreef met name over de manier waarop CDA-fractievoorzitter Brinkman zich geregeld uitdrukte. In 1990 werd hier niet erg negatief over gedaan, maar in latere jaren irriteerde zijn taalgebruik de politiek redacteurs van de krant. De *NRC* was in eerste instantie gematigd positief over de taal van de CDA-fractie leider:

Fractie leider Brinkman houdt van beeldspraak. Zijn toespraken en artikelen zijn een bron van spitse taalgrapjes. Alliteraties, binnenrijm, dubbele bodems: luisteren naar de CDA-voorman

¹⁶² 'Politieke verkenningen', *NRC*, 24 september 1993, 7.

¹⁶³ 'Algemene Beschouwingen zijn parlementaire fictie geworden', *NRC*, 20 oktober 1992, 8.

is een ontdekkingsreis door de Nederlandse taal. [...] In juni bracht hij de partijraad van het CDA tot schateren met de kwalificatie Buitengewoon Ongenuanceerde Liberale Krachttermen (BOLK) voor de VVD-leider.¹⁶⁴

Deze houding werd echter bijgesteld. Een jaar later verscheen in de *NRC* een kritischer stuk. Deze keer kraakte NRC-columnist Mark Kranenburg het taalgebruik van Brinkman af:

De CDA-fractievoorzitter en zijn taalvondsten. Ook binnen zijn eigen partij horen velen die met gekromde tenen aan. Hij is er meer dan eens voor gewaarschuwd, maar blijkbaar geldt hier de wet van Vredeling: Als ze mij een borrel verbieden, neem ik er twee. Het proza van Brinkman, kan het nog erger? De zaken liggen niet “zwart-wit bij onze zorgen over het vreemdelingenbeleid”, bij de asielzoekers moeten we “over de grenzen van onze eerste indrukken heen willen kijken”, de route die het kabinet inslaat wil de CDA-fractie waar nodig “van waarschuwings- en reclameborden voorzien” terwijl enkele “valkuilen” al gedicht zullen worden; zijn de stelsels wel “even vuurvast in de Europese competitie” en als de Staat tafelzilver verkoopt, zou het CDA er graag tafelzilver voor terug hebben; heeft het kabinet op die manier al eens met de PTT en NS getafeld? [...] Zo ging het afgelopen dinsdag maar door in de Tweede Kamer, bladzijde na bladzijde – ruim een uur lang. Een andere tekstschrijver helpt niet, want Brinkman schrijft zijn teksten zelf. Tussen de woordenstroom door is sprake van een verhaal en zelfs hier en daar van een stellingname. Maar het is allemaal zeer ongrijpbaar en dat is dan ook precies de bedoeling. Wie in het centrum zit en daar wil blijven heeft niet al te veel behoefte aan duidelijkheid als dat niet echt nodig is.¹⁶⁵

De manier waarop Brinkman zich uitdrukte, werd duidelijk niet gewaardeerd in dit stuk. Doordat hij zijn boodschap in metaforen en beeldspraak verpakte, was het onduidelijk wat de CDA-fractievoorzitter wilde bereiken of waar hij voor stond. Een duidelijke tegenstelling tussen beide berichten is merkbaar: in eerste instantie was de krant gematigd positief over het taalgebruik van Brinkman, maar een jaar later veranderde dit in ergernis over de vele dubbele bodems. Verder moet aangetekend worden dat dit de enige twee artikelen zijn, die over het taalgebruik van politici in de Kamer gaan en dat alleen de *NRC* inging op dit thema. *De Telegraaf* schreef meer over besluiten tijdens de beschouwingen en hoe de fractieleiders hadden gedebatteerd. Achtergrondartikelen over het taalgebruik in de Kamer waren in *De Telegraaf* in deze periode niet te vinden.

¹⁶⁴ ‘Brinkman is royaal met dubbele bodems’, *NRC*, 10 oktober 1990, 3.

¹⁶⁵ ‘Twee borrels voor Brinkman’, *NRC*, 10 oktober 1991, 9.

De *NRC* en *De Telegraaf* richtten zich na 1989 net als in de voorgaande periode op de verhoudingen tussen partijen in de Kamer. De relatie tussen de coalitiepartijen CDA en PvdA kreeg hierbij de grootste aandacht. De kranten wezen veelal op het uitstelgedrag van de coalitie waardoor de partijen niet uit elkaar groeiden.¹⁶⁶ Dit gebeurde bijvoorbeeld tijdens beschouwingen van 1990 en 1992. In dit laatste jaar was *De Telegraaf* kritisch over deze opstelling:

Net als het kabinet schoven ook zij [de fracties van CDA en PvdA] de problemen vooruit. Een wat lafhartige vertoning, die moest voorkomen dat CDA en PvdA uit elkaar gingen lopen. Want achter hun uiterlijke eenheid steekt een wereld van verschil. Die spelen ze liever niet op zolang ze zich tot elkaar veroordeeld voelen.¹⁶⁷

Ook de *NRC* klaagde in 1992 over de weinig ondernemende houding van de coalitiepartijen.¹⁶⁸ De beide kranten waren echter positief over de belangrijkste verandering in de periode tussen 1989 en 1994: de koerswijziging van de PvdA, geïnitieerd door partijleider Kok. Toen hij onder andere het partijcongres had overtuigd van de noodzaak om grenzen te stellen aan de sociale zekerheid, was de PvdA een voor andere partijen aantrekkelijkere coalitiepartner. De standpunten lagen immers minder ver uit elkaar dan voor de koerswijziging. Beide kranten waren in eerste instantie zeer positief over de veranderingen binnen de PvdA. De *NRC* schreef over het *'doorbreken van het taboe van de onaantastbare verzorgingsstaat'* en *De Telegraaf* sprak van *'groteske vormen in de opmars van het realisme in de PvdA'*.¹⁶⁹ Het nadeel was echter – en dit werd pas duidelijk tijdens kabinet-Kok I in 1994 – dat vrijwel alle grote partijen naar het midden van het politieke spectrum trokken. Door het verminderen van de tegenstellingen tussen partijen bevatten de beschouwingen minder vuurwerk dan voorheen. Daarom vroeg *NRC*-columnist Mark Kranenburg zich bijvoorbeeld af of *'het niet een beetje te vol in het midden wordt?'*¹⁷⁰ Iedere partij wilde in het midden zitten om zodoende regeringsverantwoordelijkheid te kunnen krijgen. De coalitiooptie van PvdA en VVD werd als een serieuze gezien door Kranenburg. Tijdens de formatie van 1994 kreeg hij hier gelijk in. In dit eerste jaar van kabinet-Kok I klaagden de beide kranten echter over het weinig verheffende debat. Dit kwam doordat de vier grote partijen van dat moment, PvdA, CDA, VVD en D66, het met elkaar eens waren over de richting van het beleid. *De Telegraaf* schreef over de beschouwingen van 1994 dat zij *'weinig opwindend'* waren en dat kwam door het volgende:

¹⁶⁶ 'Bolkestein mist politiek gevoel', *De Telegraaf*, 16 oktober 1990, 7; 'Vooruitschuiven en ...', *NRC*, 12 oktober 1990, 7.

¹⁶⁷ 'Bizar debat', *De Telegraaf*, 20 oktober 1992, 7.

¹⁶⁸ 'Verkrampde beschouwingen', *NRC*, 16 oktober 1992, 9.

¹⁶⁹ 'Heilzaam ontwaken', *NRC*, 6 oktober 1991, 9; 'PvdA-citaten', *De Telegraaf*, 5 oktober 1991, 9.

¹⁷⁰ 'Twee borrels voor Brinkman', *NRC*, 10 oktober 1991, 9.

Een probleem is dat alle grote partijen het eigenlijk eens zijn over de hoofdrichting van het beleid, ook al benadrukten ze tijdens de verkiezingsstrijd nog hun verschillen. [...] Daarbij komt dat het kabinet voor 1995 het gemiddelde is van de inbreng van PvdA, VVD en D66. Dat maakt dat het beleid op hoofdlijnen dicht bij de CDA-inbreng ligt en er de indruk kan ontstaan dat ons land door een soort nationaal kabinet wordt geregeerd.¹⁷¹

Ook de *NRC* viel het op dat het debat minder vuurwerk bevatte. Omdat vrijwel iedereen het met iedereen eens was, werd het debat te voorspelbaar:

Het is de fractievoorzitters in de Tweede Kamer nauwelijks kwalijk te nemen dat zij er gisteren tijdens de eerste dag van de algemene beschouwingen een oersaaië vertoning van maakten. Iedereen is letterlijk uitgepraat. [...] Over de richting van het te voeren beleid is vrijwel iedereen het eens. [...] Tekenend voor de stand van zaken in het politieke debat is het grootste verwijt dat de ene politicus de andere kan maken: namelijk of hij wel een alternatieve dekking heeft als een bepaald voorstel wordt afgewezen.¹⁷²

De veranderde houding van de PvdA had er zodoende enerzijds voor gezorgd dat de partij een aantrekkelijkere coalitiepartner werd. Anderzijds schoof de partij op naar het midden waardoor het politieke debat minder heftig werd. Zowel de *NRC* als *De Telegraaf* gaf aan dat zij de beschouwingen tijdens kabinet-Kok I minder opwindend vonden. De grote botsingen zoals die bestonden tussen Den Uyl en Wiegel kwamen nog weinig voor en daarom werd het debat in de Kamer saai en voorspelbaar.

De botsingen vonden niet langer, zoals vroeger, plaats in het debat, maar de politici probeerden tegenovergestelde visies op de maatschappij neer te zetten om het debat spannend te houden. In de periode tussen 1982 en 1989 gaf de *NRC* aan dat de krant het belangrijk vond dat politici een maatschappijvisie uitdroegen. Deze klacht werd doorgetrokken tijdens het eerste jaar van kabinet-Lubbers III. Tijdens de onderhandelingen voor dit kabinet richtten CDA en PvdA zich naast economisch herstel op maatschappelijke vernieuwing. De *NRC* achtte een grote mate van visie voor het nieuwe kabinet van belang:

Maar dat ontslaat de heren Lubbers, De Vries en Kok niet van hun plicht iets uit te dragen. Politiek is meer dan alleen een compromismachine. Politiek is ook gedachtenvorming en zielsmassage. Noem het desnoods moraal. Die rol is de politiek in onze managers-

¹⁷¹ 'Fracties maakten niets van debat', *De Telegraaf*, 23 september 1994, 7.

¹⁷² 'De eenzaamheid van de politiek', *NRC*, 22 september 1994, 9.

maatschappij langzamerhand aan het verliezen. De architect dreigt onder-aannemer te worden.¹⁷³

Het feit dat kranten een gebrek aan visie van politieke partijen waarnamen, werd door de fractievoorzitters opgepakt en zij probeerden hun maatschappijvisie weer te geven in de beschouwingen na 1990. PvdA-fractievoorzitter Wöltgens benoemde de toenemende normvervaging in de maatschappij en wilde hiertegen optreden.¹⁷⁴ VVD-leider Bolkestein gaf aan dat de overheid bevoegdheden en de controle over deze bevoegdheden verloor aan het maatschappelijk middenveld.¹⁷⁵ Op deze wijze probeerden de fractievoorzitters een maatschappelijke visie neer te zetten. Opvallend is dat beide kranten in de voorgaande jaren meerdere keren geklaagd hadden over het gebrek aan visie in de Kamer. In het jaar dat de fractieleiders hun maatschappijvisie neerzetten, werden door beide kranten geen complimenten uitgedeeld voor de terugkeer van visie in de politiek. De *NRC* en *De Telegraaf* schreven in plaats daarvan bijvoorbeeld over het vooruitschuiven van beslissingen. Zij hadden echter met geen enkele positieve reactie gerept over de pogingen van de fractieleiders om politiek en visie dichterbij elkaar te brengen.

Ook in 1993 zetten Wöltgens en Bolkestein de toon in het visiedebat. De beschouwingen van dit jaar waren als een soort verkiezingsdebat en daardoor werden de afstanden tussen partijen op ideologisch vlak goed zichtbaar. De socialistische en liberale maatschappijvisie botsten in de beschouwingen van 1993 met elkaar. Ditmaal merkte de *NRC* wel op dat de fractievoorzitters weer visie in de politiek proberen terug te brengen:

Oude vijandbeelden doemden opeens weer helder op, met name tussen socialisten en liberalen. Waar Bolkestein sprak over de 'terreur' van koopkrachtplaatjes, de immobiliteit van het kabinet en een loonmaatregel tot 'hoonmaatregel' verklaarde, ontwaarde Wöltgens bij de VVD de contouren van 'een kille ellebogen-maatschappij' waar 'armoede erfelijk wordt zoals rijkdom nu in sommige gevallen al erfelijk is'. Wöltgens en Bolkestein spraken als begenadigd kleinzonen van Den Uyl en Wiegel.¹⁷⁶

De krant wees op de ideologische verschillen tussen de twee partijen en prees de debatvaardigheid van Wöltgens en Bolkestein, en daarnaast de discussietechnieken van de vroegere leiders Den Uyl en Wiegel. Deze oud-fractievoorzitters botsten in de jaren zeventig en tachtig vaak met elkaar in het debat op ideologisch gebied. De *NRC* was tevreden met de manier waarop dit debat verliep. Naast de

¹⁷³ 'Een beetje meer elan', *NRC*, 10 oktober 1989, 9.

¹⁷⁴ 'Coalitiepartijen: halt toeroepen aan vervaging normen', *NRC*, 9 oktober 1990, 1.

¹⁷⁵ 'Bolkestein mist politiek gevoel', *De Telegraaf*, 16 oktober 1990, 7.

¹⁷⁶ 'De snelle herrijzenis van PvdA-fractieleider Wöltgens', *NRC*, 23 september 1993, 3.

NRC constateerde ook *De Telegraaf* dat PvdA en VVD elkaar in de haren vlogen op het gebied van hun maatschappelijke visie. De krant nam geen stelling en gaf niet aan dat visie terugkeerde in de politiek, maar beschreef wat Bolkestein en Wöltgens tegen elkaar inbrachten.¹⁷⁷ In 1993 moedigde de *NRC* het betrekken van een maatschappijvisie in het debat aan, terwijl *De Telegraaf* hier geen standpunt over innam.

4.3. De Kamer en de kiezer

In de periode van 1973 tot 1989 kreeg de relatie tussen Kamer en kiezer nauwelijks aandacht van de *NRC* en *De Telegraaf*. Slechts sporadisch berichtten zij over achterkamertjespolitiek of over de verminderde invloed van de burger op de Kamer. De beide kranten bespraken tussen 1989 en 1994 echter veelvuldig de verhouding tussen politiek en burger. Zij berichtten over vriendjespolitiek en met name over de groeiende kloof tussen burger en politiek. Dit laatste kreeg vanaf 1991 in grote mate aandacht in de *NRC* en *De Telegraaf*. In 1994 gaf kabinet-Kok I aan dat zij trachtte de kloof met de burger te dichten. Dit lukte volgens de kranten echter niet helemaal.

In 1989 en 1990 schreef zowel de *NRC* als *De Telegraaf* amper over de relatie tussen Kamer en kiezer. Net als in de jaren daarvoor beschouwden de kranten dit blijkbaar niet als een belangrijk thema. Pas rond 1991 besteedden de kranten in grote mate aandacht aan dit onderwerp. In 1991 had *De Telegraaf* met verbazing kennis genomen van de benoeming van PvdA-lid Marjanne Sint bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Minister Dales van dit departement was lid van diezelfde partij en deze minister benoemde volgens de krant partijgenoten. Dat riekte naar vriendjespolitiek:

De snelheid waarmee zij [Marjanne Sint] haar nieuwe baan heeft binnen gesleurd, roept wel vraagtekens op. Normaal duurt het maanden voor een gemiddelde sollicitant werk bij de overheid krijgt. Dat wekt de schijn van vriendjespolitiek van de kant van minister Dales, een partijgenote van Marjanne Sint. [...] Eerder al had minister Dales het oud-PvdA-kamerlid Jan Schaefer binnen gehaald om de sociale vernieuwing aan te jagen. [...] Het wordt ongetwijfeld gezellig op het departement van Binnenlandse Zaken als dat wordt volgestopt met politieke bekenden van de minister.¹⁷⁸

Het was enerzijds weinig opmerkelijk dat *De Telegraaf* een dergelijk bericht schreef over de PvdA, want de socialisten werden regelmatig aangepakt door de krant. Anderzijds schreef het dagblad in de jaren negentig voorzichtiger over de partij, omdat de krant haar abonnees, die voor een groot deel

¹⁷⁷ 'Frontale botsing tussen Bolkestein en Wöltgens', *De Telegraaf*, 24 september 1993, 6.

¹⁷⁸ 'Vriendjespolitiek', *De Telegraaf*, 12 oktober 1991, 3.

op de PvdA stemden, niet van zich wilde vervreemden.¹⁷⁹ *De Telegraaf* was in deze tijd nog altijd onveranderlijk kritisch tegenover de socialisten, maar de scherpe kanten waren verdwenen. Onder andere het vertrek van Leo Derksen had hiermee te maken, waardoor het harde rechtse geluid deels wegviel.¹⁸⁰

Columnist Kranenburg van die krant schreef echter wel over de ‘schizofrenie in de politiek’: politici presenteerden zich binnen en buiten de Kamer op een hele andere wijze. CDA-fractievoorzitter Brinkman bijvoorbeeld hield een dag voor de beschouwingen van 1992 een rede in Rotterdam waarin hij de verlamming van het besluitvormingsproces hekelde. Echter, toen hij een dag later tijdens de algemene beschouwingen sprak, repte hij hier met geen woord over. Hij las een wensenlijst op van zijn fractiespecialisten. Volgens de NRC-columnist leidden politici wel vaker aan dergelijke schizofrenie:

We hebben hier [met de situatie van Brinkman] te maken met een helaas niet meer zo zeldzame vorm van politieke schizofrenie. De beschouwende politicus die voor een gehoor van buitenstaanders afstand neemt van de wereld die hij zelf instandhoudt, is een steeds vaker voorkomend verschijnsel.¹⁸¹

Twee jaar eerder werd min of meer hetzelfde onderwerp aangekaart. In dit artikel ging het over het verschil tussen D66-leider Van Mierlo en VVD-fractievoorzitter Bolkestein. De eerste probeerde genuanceerd zijn punt te maken, terwijl de tweede problemen eerder simplificeerde. Daarna volgde een opmerking over het aanspreken van kiezers op verschillende manieren:

De sympathie van de intellectueel ligt bij Van Mierlo’s weezin tegen wat hij noemt ‘ongenuanceerde antwoorden’ in de politiek, bij zijn weigering twee waarheden – “een waarheid voor naar boven, de elite, en een waarheid voor naar beneden” – te hanteren. Maar die sympathie gaat vergezeld van twijfel – twijfel of je in de politiek met genuanceerde antwoorden erg ver komt.¹⁸²

Deze beide artikelen raakten aan de manier waarop Kamerleden zich presenteerden aan de kiezer. Uit beide artikelen is de conclusie te trekken dat politici zich af en toe anders presenteerden bij kiezers dan dat zij waren. In het eerste artikel nam Brinkman afstand van de politieke besluitvorming en in het tweede artikel wees columnist Heldring op de “twee waarheden” die politici voor

¹⁷⁹ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 460.

¹⁸⁰ Ibidem, 470.

¹⁸¹ ‘Politieke schizofrenie’, *NRC*, 15 oktober 1992, 9.

¹⁸² ‘De antipoliticus’, *NRC*, 2 oktober 1990, 9.

verschillende lagen van de bevolking kunnen gebruiken. Als Kamerleden buiten de Kamer standpunten innemen die zij binnen de Kamer niet innemen, worden zij ongeloofwaardig. Dat is niet goed voor de relatie tussen Kamerleden en kiezers.

Vanaf 1991 berichtten de twee kranten met grote regelmaat over de afstand tussen politiek en burger. In dit jaar stelden de fractievoorzitters van CDA en PvdA voor om minder te vergaderen in de Kamer dan tot dan normaal was. *De Telegraaf* was blij met dit voorstel, want op die manier konden Kamerleden meer tijd besteden aan contact met de samenleving:

Op die manier [minder vergaderen] ontstaat extra tijd voor studie naar nieuwe wetgeving, werkbezoeken en nevenfuncties. Daarmee geven ze [fractievoorzitters Brinkman en Wöltgens] precies aan waar het in de Kamer wringt: te vaak staan kamerleden buiten de echte werkelijkheid en leven zij in een door hen zelf gecreëerde wereld die zij ten onrechte voor Nederland houden. Nu de politiek bij de burgers in achtning daalt, zijn zij er achter gekomen dat het goed is als een kamerlid meer in de maatschappij staat.¹⁸³

De krant gaf hiermee duidelijk aan dat er een kloof bestond tussen Kamerleden en kiezers. De eerste stond niet in de samenleving en had het contact met de tweede verloren.

De *NRC* schreef in 1992, net als *De Telegraaf* hierboven deed, dat de politiek een eigen wereld had gecreëerd, waarbij ze niet meer lette op argumenten van buiten het eigen politieke kartel. De Kamer was te veel bezig met haar eigen wereld en te weinig met de samenleving:

In dit lieve leven van politiek bedrijven spelen argumenten allang geen rol meer. Men heeft zich 'daarginds' blijkbaar zozeer afgesloten van wat de burger bezighoudt en bezielt, dat argumenten van buiten het kartel nauwelijks een rol spelen. Argumenten, zo lijkt het politieke gezelschap te denken, die niet politiek zijn voorgekookt, komen altijd van lastige mensen en aan dat soort heeft men geen boodschap.¹⁸⁴

Naast het verwijt van de krant dat de politiek vastgeroest was in haar eigen wereld pleitte de krant in dit artikel voor meer wantrouwen van de burger naar de Kamer toe. Burgers behoorden volgens de krant altijd kritisch te zijn naar instanties met macht:

Als maar zo weinig mensen zich voor politiek interesseren, wijst dat, zoals Van Mierlo en Bolkestein wel eens gezegd hebben, op tevredenheid, of zoals je ook wel kunt horen, op een

¹⁸³ 'Lumineus', *De Telegraaf*, 9 oktober 1991, 3.

¹⁸⁴ 'Om de macht van de vrijheid', *NRC*, 3 oktober 1992, 8.

groot vertrouwen in de fundamentele redelijkheid van de politieke macht. [...] wat heeft een democratie aan tevreden burgers? Wat moet een democratie eigenlijk met vertrouwen of erger, naïviteit? Een democratie hoort gebaseerd te zijn op een rationeel wantrouwen tegen allerlei machtsformaties en deformaties.¹⁸⁵

De oproep van de krant tot een kritischere blik van de burger naar de Kamer was het eerste bericht dat kiezers wees op deze verplichting. Hiervoor wezen kranten met name op de verantwoording van Kamer en politici. Volgens de *NRC* hebben burgers zelf echter ook de plicht om 'rationeel wantrouwig' te zijn. Dit artikel gaat in op twee kanten van de kloof tussen Kamer en kiezer. Enerzijds leefde de Kamer te veel in een eigen gecreëerde wereld en maakten Kamerleden te weinig contact met de samenleving. Hierdoor werd de kloof vergroot. Anderzijds dienden burgers kritisch te zijn tegenover instanties met macht en zich niet naïef op te stellen tegenover politiek. Dit zou betekenen dat burgers enige afstand tot politiek moesten nemen.

De afstand tussen politiek en burger werd niet alleen door de kranten, maar ook door politici zelf benoemd. Tijdens de beschouwingen van 1991 sprak D66-leider Van Mierlo hierover. Hij gaf aan dat politieke partijen zich moesten afvragen of zij nog gelegitimeerd waren om kiezers te vertegenwoordigen, omdat partijen de kern vormden van de verwijdering tussen burgers en politiek.¹⁸⁶ De *NRC* ging niet verder in op deze constatering. Duidelijk is dat ook de fractieleiders zich bewust waren van de ontstane kloof.

In 1993 probeerden de fractieleiders van de grote politieke partijen om deze kloof te dichten door in diverse roddelbladen te verschijnen. Dit leidde tot ergernis bij de *NRC*. De krant vond dat de politieke kopstukken te veel bezig waren om in het nieuws te komen zonder dat daaruit duidelijk werd waarom zij gekozen moesten worden. De *NRC* was met name kritisch over alle roddelbladen die de politici opzochten om het electoraat te bereiken:

In de commercie (van journalistiek kunnen we bij deze bladen niet spreken) gaat het om één ding: marktaandeel. Maar in de politiek? Vroeger ging het daar om de meest overtuigende maatschappijvisie. Wanneer we zien hoe de lijsttrekkers op het ogenblik in de rij staan om hun intieme hebben en houwen in de roddelbladen te etaleren, zonder dat dit voor hun politieke werk enige relevantie heeft of iets over hun geschiktheid zegt, dan is duidelijk: ook voor hen gaat het nog slechts om het electorale marktaandeel. De Brinkmannetjes poseren als hoeksteen, Eelco[Brinkman] laat zich te pas en te onpas op 'parties' fotograferen. Van Mierlo was al drie keer in *Privé*. Bolkestein komt met een interview in *Weekend*. En de PvdA

¹⁸⁵ 'Om de macht van de vrijheid', *NRC*, 3 oktober 1992, 8.

¹⁸⁶ 'Zonder profiel', *NRC*, 9 oktober 1991,

gunt haar primeurs niet meer, zoals vroeger, aan de *Volkskrant* of *Vrij Nederland*, maar aan het eens door haar zo verketterde (maar meest gelezen) dagblad *De Telegraaf*.¹⁸⁷

Daarnaast schreef de krant dat de politieke partijen en de bladen beide het argument gebruikten dat politici in de roddelbladen verschenen om op die manier de kloof tussen burger en politiek te dichten. De krant gaf echter aan dat deze kloof niet zo diep was als werd beweerd:

Partijvoorlichters en roddelbladen, beiden gebruiken het argument van de kloof tussen politiek en burger als alibi. Maar in werkelijkheid is die kloof nooit zo ondiep geweest als tegenwoordig. Elke dag van de week kan elke Nederlander zijn politieke voormannen in levende lijve in de tv-nieuwsprogramma's zien en hen hun beleid horen verdedigen. [...] Iedere burger kan in talloze praatprogramma's op de radio zijn mening ventileren en zodoende deelnemen aan de permanente maatschappelijke discussie die nergens zo breed is als in dit land. Daar had je dertig jaar geleden eens om moeten komen.¹⁸⁸

In tegenstelling tot *De Telegraaf* meldde de *NRC* dat de kloof tussen Kamer en kiezer helemaal niet zo diep was als werd voorgedaan. Burgers hadden volop toegang tot het politieke debat en konden de fractieleiders beoordelen op hun beleid.

Een jaar later, in 1994, deed het Centraal Bureau voor de Statistiek echter een onderzoek naar de relatie tussen politiek en burger. Uit dit onderzoek bleek dat kiezers steeds minder geloof hechtten aan verkiezingsbeloftes. Daarnaast werden Nederlandse politici bijna niet herkend. De kopstukken als Lubbers, Kok en Bolkestein wel, maar andere politici herkenden Nederlanders niet langer.¹⁸⁹ De *NRC* nam geen stelling met betrekking tot dit onderzoek, maar publiceerde alleen de resultaten. *De Telegraaf* had echter wel een mening naar aanleiding van deze cijfers, een hele duidelijke:

De Nederlandse bevolking mag haar parlementariërs dan wel nauwelijks kennen, het weerhoudt liefst eenennegentig procent er niet van te roepen dat de Haagse politici meer beloven dan zij kunnen waarmaken. PvdA-fractievoorzitter Jacques Wallage reageerde daarop met de opmerking dat 'de politiek het groeiende cynisme van de kiezers moet bestrijden', maar is cynisme wel het juiste woord? Zelf voel ik meer voor realiteitsbesef. De kiezers zijn namelijk niet gek, zoals in Den Haag maar al te vaak wordt gedacht. De kiezers

¹⁸⁷ 'Een democratie van plaatjes', *NRC*, 21 september 1993, 6.

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ 'Kiezers geloven minder in beloften', *NRC*, 15 september 1994, 1; 'Veel politici bij publiek onbekend', *De Telegraaf*, 16 september 1994, 7.

hebben het gewoon bij het rechte eind. Tot aan de verkiezingen hoorde men bijvoorbeeld de vier grote partijen pleiten voor acht- tot tienduizend extra politieagenten. Want criminaliteitsbestrijding, dat scoorde lekker. Drie van die vier partijen gingen vervolgens een coalitie aan. En wat was tenslotte, tot grote woede van Erik Nordholt, het resultaat? Hooguit vijftienhonderd extra dienders. De politiek moet dus niet het groeiende cynisme van de kiezers bestrijden, maar gewoon zichzelf.¹⁹⁰

In deze passage zet de krant politiek en burger tegenover elkaar. De Kamer beloofde volgens *De Telegraaf* oplossingen die niet realistisch waren. Dit zorgde voor cynisme bij de kiezers, die zich afkeerden van politiek. *De Telegraaf* kon dit cynisme bij de burger begrijpen en zag de kloof tussen Kamer en kiezer vergroot worden.

Het kabinet-Kok I dat in 1994 aantrad, bemerkte ook de lastige verhouding tussen Kamer en kiezer. De partijen namen zich voor om de kloof te dichten. Dit was echter lastig doordat alle partijen het eens waren over de te varen koers, waardoor de kiezer alle politieke partijen konden zien als één pot nat. Hier wees de *NRC* op:

Het vertrouwen in de overheid moet worden hersteld. Onder omstandigheden waarbij parlementaire oppositie van betekenis ontbreekt en de politiek al gauw als de spreekwoordelijke 'pot nat' wordt beschouwd is dat nog moeilijker. De parlementaire meerderheid is voor het kabinet-Kok geen enkel probleem. Het gaat om de maatschappelijke meerderheid. Die laatste is niet langer een logisch uitvloeisel van het eerste.¹⁹¹

Ook *De Telegraaf* wees op de pretenties van kabinet-Kok I en schetste de moeilijke situatie om het vertrouwen van de burger terug te winnen. Politiek redacteur van de krant Kees Lunshof wees op dezelfde problemen als de *NRC*:

De brede overeenstemming en het gebrek aan vuur dragen het gevaar in zich dat de politiek als één pot nat [wordt gezien]. Voor het bevorderen van het enthousiasme in het politiek bedrijf is dat niet goed. Het past ook niet bij de pretentie van paars [bijnaam van het kabinet-Kok] en van D66 in het bijzonder, om de kloof tussen burger en politiek te verkleinen.¹⁹²

¹⁹⁰ 'Slikken', *De Telegraaf*, 17 september 1994, 3.

¹⁹¹ 'De nationale oppositie', *NRC*, 23 september 1994, 9.

¹⁹² 'Fracties maken niets van debat', *De Telegraaf*, 23 september 1994, 7.

Duidelijk is dat vanaf 1991 zowel de *NRC* als *De Telegraaf* in grote mate publiceerde over de kloof tussen Kamer en kiezer. Waarom de kranten over dit onderwerp vanaf dit jaar zo massaal berichtten is lastig te verklaren. Wellicht kwam het door het artikel 'Een-partijstaat Nederland' in de *NRC* van historicus Jacques Oerlemans. In dit artikel schreef hij dat alle grote partijen in Nederland slechts varianten van elkaar waren en dat partijen niet langer 'ondubbelzinnige beginselen' aanhingen.¹⁹³ Dit artikel was erg negatief en nergens werd door de schrijver hoop geopperd voor alternatieven om te zorgen dat het beter kan gaan in Nederland. Naar aanleiding van dit artikel, zo stelt historicus Piet de Rooy, waren langzaam maar zeker veel beschouwingen, essays en boekjes gepubliceerd waarin eenzelfde soort somberheid naar voren kwam.¹⁹⁴ Daarbij hoorde bijvoorbeeld ook de groeiende kloof tussen politiek en burger. Het aantal negatieve publicaties over de politiek moet in deze context worden gezien. De publicaties in de krant over de kloof tussen Kamer en kiezer waren een onderdeel van de negatieve houding tegenover de politiek.

Politici klaagden in deze periode over deze negatieve benadering van de politiek door de parlementaire pers. Minister-president Lubbers gaf in 1993 bijvoorbeeld in een interview aan dat de berichtgeving over het politieke spel verruwde. Steeds vaker schreven kranten over tegenstellingen in de politiek en probeerden zij te scoren via nieuwtjes. De pers schreef minder over welke overwegingen waren meegenomen in een beslissing, maar vaker over conflicten tussen politieke personen.¹⁹⁵ Ook VVD-leider Bolkestein en PvdA-fractie leider Wallage deden hun beklag over de berichtgeving over politiek. Bolkestein gaf net als premier Lubbers aan dat de journalistiek te veel bezig was met scoren en de zorgvuldigheid uit het oog verloor.¹⁹⁶ PvdA'er Wallage stelde dat de politiek in de berichtgeving er een extra dimensie bij had gekregen: het oordeel van de journalist verweven met de feiten over een gebeurtenis.¹⁹⁷ Politici werden zich in de jaren negentig meer bewust over de rol die kranten en andere media speelden in de berichtgeving over politiek. In de jaren zeventig en tachtig hadden de leiders van de uiteenlopende politieke partijen niet op deze manier over de kranten geklaagd. Uiteraard waren politici niet altijd tevreden geweest, premier Van Agt vond de pers bijvoorbeeld te links georiënteerd, maar klachten over de politieke berichtgeving in deze mate waren nieuw. De parlementaire pers nam zodoende langzaam maar zeker een eigen rol in de politieke arena in. Niet langer reproduceerden kranten standpunten van politici, maar zij stelden zich onafhankelijker, kritischer en zelfbewuster op tegenover de politiek dan tijdens de verzuiling. In

¹⁹³ Piet de Rooy en Henk te Velde, *'Met Kok over veranderend Nederland'* (Amsterdam, 2005), 198.

¹⁹⁴ Ibidem, 200.

¹⁹⁵ Jean-Pierre Geelen, *'Het Haagse huwelijk. Hoe pers en politiek tot elkaar veroordeeld zijn'* (Amsterdam, 1998), 21.

¹⁹⁶ De Zwart, *'Binnenhof voor buitenlui'*, 162,

¹⁹⁷ Geelen, *'Het Haagse huwelijk'*, 22.

de jaren zeventig en tachtig was deze ontwikkeling ingezet en in de jaren negentig merkten politici deze nieuwe opstelling van kranten op.¹⁹⁸ Hier klaagden zij over.

Tussen 1989 en 1994 trad een bepaalde gewenning op bij de *NRC* en *De Telegraaf* op het gebied van fractiediscipline. Dat fracties als blok stemden en zodoende in grote mate verweven waren met het kabinet zorgde niet langer voor kritische artikelen. Beide kranten hadden geaccepteerd dat de controlefunctie van het parlement weinig voorstelde. *NRC*-columnist Heldring gaf zelfs aan dat fractiediscipline nodig was om een duidelijk partijbeeld naar te kiezer over te brengen. Ook in het eerste jaar van kabinet-Kok I beschreven de kranten geen verandering ten opzichte van fractiediscipline. In feite hadden grote veranderingen tussen 1973 en 1994 rond dit thema plaatsgevonden. Minister-president Den Uyl moest in grote mate rekening houden met de fracties van ARP en KVP. De beide kranten schreven weinig tot niets over een gebrek aan dualisme in het parlement. Onder kabinet-Lubbers III en kabinet-Kok I was fractiediscipline in de krant normaal geaccepteerd. Kritische artikelen verschenen bijna niet meer en er trad een zekere gewenning bij de kranten op. Het verstommen van kritiek over het gebrek aan dualisme in het parlement is vrij opmerkelijk. Kranten stelden zich immers onafhankelijker en kritischer op ten opzichte van het politieke spel. Bovendien zou een continuering van de kritiek over verwevenheid niet vreemd zijn. De gewenning aan deze manier van politiek bedrijven, die ook bij de journalisten van kranten optrad, zorgde waarschijnlijk voor het ontbreken van kritische commentaren.

Over het debat in de Kamer werd op verschillende manier bericht. Van 1989 tot en met 1994 berichtten de *NRC* en *De Telegraaf* net als in de voorgaande periodes kritisch over de invulling van de beschouwingen. Toen de beschouwingen in 1993 op de schop gingen, waardoor het financiële en het algemene deel van elkaar gescheiden werden, reageerden beide kranten zeer tevreden. De reacties van de *NRC* en *De Telegraaf* waren voor het eerst in twintig jaar positief over de invulling van de beschouwingen. Ze prezen het botsen van tegenovergestelde maatschappijvisies, waardoor de beschouwingen eindelijk weer een politieke arena werden. Deze opluchting bij de beide kranten was veelzeggend. In de voorgaande jaren hadden zij zich erg gestoord aan de wijze van debatteren en daar was gelukkig een einde aan gekomen. Daarnaast schonken de kranten net als in voorgaande periodes, met uitzondering van 1977 tot 1982, weinig aandacht aan de abstracte kant van het debat. De strekking van de berichten was echter in iedere periode dezelfde: het politieke debat is niet bedoeld om elkaar, maar om het electoraat te overtuigen. In 1992 was het politieke debat volgens de *NRC* bijvoorbeeld een reeks van monologen, waarin de debaters enkel hun eigen overtuiging bleven herhalen. Alleen bij de interruptiemicrofoon is nog sprake van een gedachtewisseling. Kamerleden

¹⁹⁸ Van Praag, *Tussen beeld en inhoud*, 7; Breedveld, *De waakhond zaait verwarring*, 36.

kunnen een dergelijke discussie echter ook uitlokken met de bedoeling om media-aandacht te genereren. In dit artikel was wel een extra dimensie toegevoegd aan het al bestaande idee over het politieke debat. Niet alleen is het de bedoeling van politici om de kiezer te overtuigen, maar ook om aandacht te krijgen in de media. Voorheen werd dit nog niet zo duidelijk als doel van het politieke debat gezien. Verder schreven de kranten betrekkelijk weinig over het taalgebruik in de Kamer. De taalvondsten van CDA-fractievoorzitter Brinkman werden besproken. Zij werden in eerste instantie gematigd positief ontvangen, maar later gehegeld door de *NRC*. Zowel over de abstracte kant van het debat als over het taalgebruik in de Kamer schreef *De Telegraaf* niets in deze periode. Het dagblad gaf de voorkeur aan het informeren van de lezers over gebeurtenissen boven het bespreken van de dieper achterliggende discussies in de politiek. Beide kranten besteedden ruime aandacht aan de verhoudingen in de Kamer. Zij verweten de coalitiepartners CDA en PvdA dat deze partijen te veel besluiten vooruit schoven. Op het moment dat de PvdA een koerswijziging doormaakte onder leiding van partijleider Kok, reageerde zowel de *NRC* als *De Telegraaf* zeer positief op de nieuwe inzichten van de partij. Pas later, tijdens kabinet Kok I, waren de nadelen zichtbaar. Door de verschuiving van de PvdA naar het midden waren alle partijen het met elkaar eens over de koers van het beleid, waardoor het debat saai en voorspelbaar werd. De fractievoorzitters van met name PvdA en VVD hadden deze voorspelbaarheid in het debat in de jaren daarvoor geprobeerd te bedekken door hun maatschappijvisies tegenover elkaar te zetten. Wellicht reageerden zij daarmee op de klachten in de krant, want zowel de *NRC* als *De Telegraaf* had veelvuldig aangegeven dat zij dit misten in het debat. Echter, op het moment dat de fractievoorzitters in 1990 hun visies gaven, complimenteerden de kranten de politieke leiders echter niet met hun poging. Later, in 1993, was de *NRC* wel tevreden over de visies van fractievoorzitters Wöltgens en Bolkestein. *De Telegraaf* oordeelde niet over de pogingen van politici om visie terug te laten keren in het debat.

Het onderwerp waar de kranten het meest over berichtten tussen 1989 en 1994 is zonder twijfel de relatie tussen Kamer en kiezer. In voorgaande periodes schreven de *NRC* en *De Telegraaf* nauwelijks over deze verhouding. Vanaf 1991 schreven ze veelvuldig over het probleem van de groeiende afstand tussen politiek en burger. Aanleiding was waarschijnlijk een artikel van Jacques Oerlemans op 14 februari 1990 in de *NRC*. Hierin schreef hij over het gebrek aan tegenstellingen in de politiek en het gemis van 'ondubbelzinnige beginselen'. Naar aanleiding van dit artikel waren meerdere negatieve berichten gepubliceerd over de politiek, waaronder de kloof tussen politiek en burger. De *NRC* was echter niet eenduidig of deze kloof daadwerkelijk zo groot was. De krant constateerde dat de Kamer in een zelf gecreëerde wereld leefde en weinig kennis had van wat in de samenleving speelde. Aan de andere kant gaf de krant aan dat een zekere afstand van de burger naar de politiek verstandig is om kritisch te blijven. *De Telegraaf* hield een duidelijke mening na op dit thema: van een kloof tussen Kamer en kiezer is zeker sprake en dat is met name de schuld van de

politiek. Politici leefden te veel in hun eigen wereld waardoor het logisch was dat burgers cynisch waren over de politiek. Verschillende politieke kopstukken reageerden op de toegenomen negatieve berichtgeving over politiek en ergerden zich aan het willen scoren, het zoeken naar conflicten en de toegenomen onzorgvuldigheid in de berichtgeving door de parlementaire pers. Waar kranten tijdens de verzuiling het verlengstuk waren van de uiteenlopende politieke partijen, zijn zij in de loop van de jaren zeventig, tachtig en negentig geëvolueerd tot onafhankelijke, kritische en zelfbewuste dagbladen. Kranten veroverden een aparte positie in de politieke arena. Politieke partijen hielden daardoor meer rekening met de macht die de parlementaire pers zich langzaam maar zeker had toegeëigend. In 1995 bijvoorbeeld bestond de beroepsgroep van politieke voorlichters en PR-functionarissen tussen 20.000 en 25.000 personen. Hiermee waren er meer communicatieadviseurs dan journalisten werkzaam rond het parlement.¹⁹⁹ Politici en journalisten hielden in grote mate rekening met elkaar.

¹⁹⁹ Wijfjes, *'Journalistiek in Nederland'*, 438.

Conclusie

In de voorgaande hoofdstukken zijn van 1973 tot en met 1994 de verschillende onderdelen van het parlement als publieke instelling besproken en de manier waarop de *NRC* en *De Telegraaf* over het parlement schreven. De Tweede Kamer heeft als publiek orgaan drie relaties. Ten eerste bestaat de relatie met het parlement. Aandacht wordt besteed aan de verhouding tussen Kamer en regering. Hoe schreven de kranten destijds over het dualisme dat bestaat tussen Kamer en regering? Daarnaast is ook de relatie tussen partijen onderling in de Kamer onderdeel van het publieke orgaan. Met name de manier waarop het debat in de Kamer gevoerd werd, verdient de aandacht. Taalgebruik, abstracte ideeën over het debat en de invulling van de beschouwingen zijn hierbij de onderdelen die in de kranten het meest besproken werden. Op de derde plaats is de relatie tussen Kamer en kiezer van belang. De kiezer stemt op een volksvertegenwoordiger en de gekozen Kamerleden moeten de kiezers zo goed mogelijk vertegenwoordigen. Daarbij is van belang dat de kiezer zich vertegenwoordigd voelt en dat een Kamerlid weet welke problemen spelen in de maatschappij.

Bij de beoordeling over de berichtgeving van de *NRC* en *De Telegraaf* moet de context en de tijd waarin de artikelen geschreven zijn niet uit het oog worden verloren. In de jaren zeventig was er sprake van een hevige polarisatie, waarbij de samenleving werd opgedeeld in progressief en conservatief en maatschappijvisies regelmatig met elkaar botsten, terwijl in de jaren tachtig onder minister-president Lubbers sprake was van een toenemende depolarisatie en een grote mate van pragmatische oplossingsgerichtheid. In de jaren negentig waren vrijwel alle grote politieke partijen het met elkaar eens over het te voeren beleid en waren partijen moeilijk van elkaar te onderscheiden. Deze verschillen tussen de decennia hadden hun invloed op de manier waarop de *NRC* en *De Telegraaf* schreven over de relatie van de Kamer met het kabinet, de verhoudingen in de Kamer en de relatie van de Kamer met de kiezer.

In de berichtgeving over het parlement als publiek orgaan van 1973 tot en met 1994 door de *NRC* en *De Telegraaf* zijn enerzijds veranderingen en ontwikkelingen te ontdekken, en anderzijds blijven berichten over bepaalde onderwerpen hetzelfde. In de berichtgeving over de relatie tussen Kamer en kabinet is bijvoorbeeld een verandering te zien wanneer dit wordt afgezet tegen de gebeurtenissen op dit gebied. Tijdens het kabinet-Den Uyl was er sprake van dualisme in het parlement vanwege de regeringsconstructie waarbij KVP en ARP een min of meer gedogende rol hadden. Ook tijdens het bewind van premier Van Agt was er sprake van dualisme, met name door de opstellingen van de loyalisten in de CDA-fractie. Overleggen tussen fracties en regering bestonden toentertijd wel, maar van garanties over het stemgedrag was zeker geen sprake. Vanaf het kabinet-Lubbers I trad een kentering op. De regeringsfracties stelden zich volledig op achter het

kabinetsbeleid en Kamerleden die niet meestemden met de fractielijn werden bijvoorbeeld van hun woordvoerderschap beroofd. De kabinetten-Lubbers I, II en III legden het dualisme tussen Kamer en kabinet aan banden. Ook het latere kabinet-Kok blies geen nieuw leven in dit politieke systeem. De berichtgeving ging tijdens deze periodes lange tijd over het dualisme. Tijdens het kabinet-Den Uyl schreven de *NRC* en *De Telegraaf* niets over dualisme in het parlement, maar van 1977 tot en met 1982 publiceerden zij de eerste artikelen over dit onderwerp. De *NRC* riep bijvoorbeeld de Kamerfracties op om het beleid te toetsen, 'laverend tussen de wijde grenzen van sympathie voor het zittende kabinet enerzijds en een eigen zakelijk oordeel over kwesties anderzijds'.²⁰⁰ Tijdens de kabinetten-Lubbers I en II waren de kranten erg kritisch over de verwevenheid tussen fracties en regering, maar in de jaren negentig trad een zekere gewenning op en toonde *NRC*-columnist Heldring zelfs begrip door te stellen dat iedere 'partij zich een minimum aan interne discipline' zal moeten getroosten om de kiezer een duidelijk beeld te geven.²⁰¹ De kritiek op het gebrek aan dualisme verstomde zodoende in de jaren negentig door de gewenning aan het gemis van dualisme tussen Kamer en kabinet.

Aan de berichtgeving over het dualisme in de Kamer zijn een aantal conclusies te verbinden. Ten eerste berichten kranten niet over politiek als het goed gaat. En ten tweede steken kritische commentaren de kop op als op dat moment het onderwerp urgent geacht wordt door de krant. Zodra het onderwerp zijn urgentie verliest, bijvoorbeeld door gewenning aan de nieuwe situatie, neemt de kritiek af. Tijdens het kabinet-Den Uyl was sprake van een grote mate van dualisme. De *NRC* en *De Telegraaf* behandelden dit thema niet in hun commentaren, omdat zij niet ontevreden waren over het dualisme in het parlement. Bovendien beschouwden zij andere onderwerpen, zoals de polarisatie, belangrijker. Pas toen het dualisme in het parlement afnam en uiteindelijk min of meer verdween, verschenen kritische artikelen met daarin een veroordeling van de grote verwevenheid tussen Kamerfracties en kabinet. Deze kritiek bleef in de jaren negentig bestaan, maar over het thema werd niet zo vaak meer bericht. Dit komt door de gewenning van de nieuwe parlementaire situatie: regeringsfracties steunen vrijwel altijd de voorstellen van het kabinet. Dualisme tussen Kamer en kabinet werd in de jaren negentig niet langer als een urgent thema gezien.

De berichtgeving over het politieke debat in de Kamer veranderde aan de ene kant, maar aan de andere kant bleven de kranten dezelfde opvattingen over bepaalde thema's houden. De *NRC* en *De Telegraaf* ergerden zich gedurende de jaren aan het taalgebruik van politici. Zowel de onbegrijpelijke taal van staatssecretaris Hendriks in 1974, als de vaag optische begrippen van Haagse ambtenaren uit 1987 en de tenenkrommende taalvondsten van CDA-fractievoorzitter Brinkman uit 1991 werden door kranten negatief beoordeeld. De ergernis aan onduidelijke taal is zodoende van

²⁰⁰ 'De slag om het Binnenhof', *NRC*, 13 oktober 1982, 19.

²⁰¹ 'De antipoliticus', *NRC*, 2 oktober 1990, 9.

alle tijden. Ook de opvattingen over de abstracte kant van het debat vertoonden een zekere mate van continuïteit. *De Telegraaf* schreef over dit aspect niets, de *NRC* deed dat daarentegen wel. De berichtgeving van deze laatste krant sluit vrij goed aan op bestaande theorieën over het politieke debat. Uitgangspunt is dat het politieke debat anders is dan een discussie aan de keukentafel. In een politiek debat proberen partijen niet elkaar, maar het electoraat te overtuigen van hun standpunten. Partijen zijn immers gekozen vanwege zekere belangen die zij moeten verdedigen. Daarnaast pleitte de krant voor theater in de politiek om standpunten kracht bij te zetten en zijn volgens de krant dichtgetimmerde regeerakkoorden funest voor het politieke debat, omdat niet langer alle relevante standpunten behandeld worden. Deze ideeën over het politieke debat zijn nog altijd van toepassing op de Kamer in onze tijd.

Wat wel aan veranderingen onderhevig is geweest, is de beoordeling van het politieke debat. Het debat in de Kamer veranderde in de loop van de jaren zeventig, tachtig en negentig en daarmee veranderde de berichtgeving hierover. De polarisatie en depolarisatie hebben een erg belangrijke rol gespeeld in de manier waarop over het debat in de Kamer bericht werd. Tijdens het kabinet-Den Uyl bijvoorbeeld schreven de kranten niet negatief over het debat. De discussie was scherp, heftig en principieel, maar zeker niet saai of voorspelbaar. De tegengestelde maatschappijvisies van PvdA en VVD zorgden voor twee duidelijke kampen. Deze tegenstelling is nodig voor een debat met vuurwerk. Als partijen het met elkaar eens zijn, zullen zij niet op het scherpst van de snede met elkaar debatteren en dat geeft minder spektakel. Tijdens het kabinet-Lubbers III en het eerste jaar van het kabinet-Kok I klaagden de kranten over de voorspelbaarheid van het debat en het tekort aan opwinding. Met andere woorden; voor een aantrekkelijk debat moet er spanning zijn. Spanning ontstaat door tegenstellingen en hier waren de *NRC* en *De Telegraaf* in het debat naar op zoek. In de periode van het kabinet-Van Agt besteedden de beide kranten bijvoorbeeld veelvuldig aandacht aan het contrast tussen premier Van Agt en PvdA-leider Den Uyl door over hun heftige debatten te berichten. Hierbij aansluitend kunnen ook botsende maatschappijvisies voor spanning in het debat zorgen. De *NRC* en *De Telegraaf* klaagden respectievelijk in 1987 en 1984 over het tekort aan maatschappijvisies. Het politieke debat was tijdens de kabinetten-Lubbers I en II saai vanwege de uitkomst die vaststond: de regeringsfracties stonden vrijwel zeker achter het kabinetsbeleid. Vandaar dat de klachten van beide kranten over het tekort aan visie ook gezien kunnen worden in het licht van een tekort aan spanning in het debat. Als het politieke debat geen spanning – die het beste tot uiting komt door tegenstellingen – kent, is het voor kranten minder interessant om te berichten over het debat. Deze conclusie sluit overigens aan bij de theorie van *media logic* die stelt dat kranten met name geïnteresseerd zijn in spektakel en conflicten, waardoor de berichtgeving minder nuance

bevat.²⁰² In de jaren negentig was het begin van deze *media logic* te ontwaren bij de *NRC* en *De Telegraaf*.

Ook de beoordeling van de invulling van de algemene politieke beschouwingen is aan veranderingen onderhevig geweest. Tijdens het kabinet-Den Uyl schreef de *NRC* eenmaal een kritisch artikel over het nut van de beschouwingen. Vanaf 1978 waren de beide kranten kritischer over de beschouwingen. Ze duurden te lang, waren te gedetailleerd en te weinig algemeen. In 1979 werd door Kamervoorzitter Dolman de spreektijd ingekort en in 1985 legde hij de motie-inflatie aan banden. De kranten namen geen standpunt in over de vernieuwingen in de Kamer, maar gezien hun eerdere klachten kan aangenomen worden dat zij tevreden waren met de veranderingen. De kranten bleven daarnaast pleiten voor een debat op de hoofdlijnen van het beleid. De aanpassingen van de beschouwingen in 1993 waarmee het algemene en financiële deel van elkaar gescheiden werden, werden verheugd begroet door beide kranten. Dit was voor het eerst dat de *NRC* en *De Telegraaf* beide positief waren over de invullingen van de politieke beschouwingen. De Tweede Kamer was weer de politieke arena die het hoorde te zijn, zo was het commentaar.²⁰³ Ook uit deze veranderingen blijkt dat het politieke debat een strijd met spanning moet zijn om aantrekkelijk te zijn voor kranten.

Over de relatie tussen Kamer en kiezer veranderde de berichtgeving tussen de jaren zeventig en negentig. Van 1973 tot en met 1990 berichtten de kranten sporadisch over deze verhouding. Kranten schreven wel over 'politiek achter de gordijnen', maar gaven geen expliciet oordeel. Het feit dat ze hier echter een aantal keer over schreven, betekent dat de relatie tussen Kamer en kiezer bij journalisten in het achterhoofd meespeelde. Alleen over het kiezersbedrog van oud-fractievoorzitter van het CDA Aantjes en van scheidend premier Van Agt publiceerden de beide kranten uitgebreid. Over een bestaande kloof tussen politiek en burger werd nauwelijks bericht. In 1980 schreef *De Telegraaf* eenmaal over kortsluiting tussen kiezer en gekozenen. Daarna volgde echter lange tijd geen berichtgeving over dit thema. In de *NRC* werd in 1985 voor het eerst gesproken over een kloof tussen Kamer en kiezer. D66-gemeenteraadslid Captijn pleitte voor een referendum om de kloof te dichten. Pas vanaf 1991 publiceerden de kranten veelvuldig over dit thema. Aanleiding was een artikel van Jacques Oerlemans waarin hij aangaf dat partijen varianten van elkaar waren en niet langer beginselen aanhingen zoals vroeger. Na het artikel van Oerlemans werden meerdere artikelen geschreven met een sombere ondertoon. De kloof die bestond tussen Kamer en kiezer was een regelmatig gebruikt onderwerp in de artikelen. *De Telegraaf* constateerde deze kloof ook en gaf aan dat de politiek hier schuldig aan was. Die leefde in een zelfgecreëerde wereld en had het contact met de maatschappij verloren. De *NRC* schreef ook over de kloof tussen politiek en burger, maar was

²⁰² Breedveld, 'De waakhond zaait verwarring', 36.

²⁰³ 'Politieke verkenningen', *NRC*, 24 september 1993, 7.

minder stellig over dit thema dan *De Telegraaf*. De krant beschreef in één artikel dat de politiek het gevoel met de samenleving was verloren en in een eigen wereld leefde. Daarnaast bepleitte de krant dat deze afstand niet erg was, omdat de burger afstand van de politiek nodig heeft om deze te kunnen wantrouwen. Ten derde beargumenteerde de *NRC* dat de kloof nog nooit zo ondiep was geweest, omdat alle burgers de mogelijkheid hadden om aan het publieke debat mee te doen. In feite werd het parlement pas na 1991 door de *NRC* en *De Telegraaf* beoordeeld op zijn vertegenwoordigende functie. De hoeveelheid artikelen die over de relatie tussen politiek en burger gingen, namen na dat jaar exponentieel toe. Daarvoor bestond slechts sporadisch berichtgeving over dit thema.

Naast conclusies over de drie relaties van de Kamer zijn uit de kranten ook andere conclusies te trekken. Aan het verschil tussen de *NRC* en *De Telegraaf* kan bijvoorbeeld niet voorbij worden gegaan. Beide kranten richten zich op een ander lezerspubliek en dit heeft invloed op de manier waarop over het parlement wordt bericht. De eerste krant richt zich voornamelijk op een hoogopgeleid publiek, terwijl de tweede zich niet tot dit publiek wendt, maar een krachtig rechts geluid tracht te ontwikkelen. Uit het publiek van een krant vloeit een zekere manier van berichtgeving voort. De *NRC* publiceerde veelvuldig artikelen die aanzetten tot nadenken, waarbij de auteur over een gebeurtenis heen durfde te kijken en een diepere gedachte over een thema schetste. Over de abstracte kant van het debat heeft de krant bijvoorbeeld van 1973 tot en met 1994 regelmatig bericht. Columnisten als J.L. Heldring en J.J. Vis beschreven de unieke kant van het politieke debat om daarmee de lezer meer inzicht te geven in gebeurtenissen die plaatsvonden in de Kamer. *De Telegraaf* daarentegen was daar in deze jaren niet mee bezig. Deze krant wilde haar lezers informeren over gebeurtenissen in de politiek, maar achtergrondartikelen over de Kamer werden bijna niet gepubliceerd. Voor dit dagblad is politiek niet het belangrijkste thema, maar ook de sport- en privépagina trekken veel aandacht. Verder was ook in de mate waarin de kranten zich uitspraken over hun politieke voorkeuren een groot verschil tussen de *NRC* en *De Telegraaf*. De laatste was, zeker in de jaren zeventig en begin jaren tachtig, zeer uitgesproken tegen de PvdA en diens socialistische beginselen. Met name premier Den Uyl moest het ontgelden. Bij de *NRC* daarentegen was een politieke voorkeur lastiger te herkennen. De krant had bijvoorbeeld niet één partij waartegen zij zich afzette. Het dagblad werd ook destijds gezien als liberaal, maar de VVD werd niet positiever beoordeeld dan andere partijen. De *NRC* probeerde de lezer zodoende minder een politieke voorkeur op de dringen dan *De Telegraaf*.

Van 1973 tot en met 1994 viel verder in de berichtgeving op dat de beide kranten vrijwel nooit positief over politiek schreven. Wellicht speelt het een rol dat nieuws op zichzelf bijna nooit positief is: goed nieuws is immers geen nieuws. Vaak beschreven de *NRC* en *De Telegraaf* hoe een debat verliep, maar als een mening gegeven werd, was dit bijna nooit positief. Als er geen mening

werd gegeven, was tevredenheid over de politiek echter ook niet waar te nemen. De beschouwingen werden veelal als saai, voorspelbaar of weinig verheffend beschreven. Zelden waren de debatten in de Kamer spannend, inspirerend of onderhoudend. Blijkbaar hangt rondom denpolitiek in de onderzochte periode een zweem van afstand en wantrouwen. De Kamer nam volgens de kranten vrijwel nooit een voorstel aan dat goed was voor de toekomst van Nederland of dat een goede oplossing vormden voor de problematiek die op een bepaald terrein heerste. Pas in 1993 was de eerste positieve berichtgeving over de politiek waar te nemen, vanwege de doorgevoerde veranderingen van de algemene beschouwingen. Daarvoor berichtten de kranten vrijwel altijd kritisch over politiek. Dit hoort uiteraard bij de rol die kranten zich behoren aan te meten, maar een constante stroom van negatieve berichten kan een zeker cynisme bij burgers over de politiek veroorzaken. De burger kan bijvoorbeeld het idee krijgen dat politici in Den Haag maar wat doen en met name voor hun eigen hachje en profileringdrang in de Kamer zitten. Kranten moeten gebeurtenissen in de Kamer zeker kritisch blijven volgen, want dat is hun rol in de politieke arena. In de berichtgeving kan echter ook meer aandacht worden geschonken aan het uitleggen van standpunten of beslissingen, waardoor kiezers meer begrip hebben voor politieke beslissingen. Vooraanstaande politici als Van Mierlo, Wallage en Lubbers pleitten hier bijvoorbeeld voor in de jaren negentig. Zij klaagden over de parlementaire berichtgeving die meer leek op sportverslaggeving waarbij tegenstellingen, conflicten en spektakel belangrijk waren en wilden graag een genuanceerde en zorgvuldige parlementaire pers.²⁰⁴ Politici hielden in 1995 in hun omgang met de pers erg veel rekening met de beeldvorming die hieruit voortvloeide. Het was niet voor niets dat rondom de Kamer meer voorlichters en PR-adviseurs rondliepen dan er journalisten waren. Kranten hadden een voorname plaats in de politieke arena verworven. Tussen 1973 en 1994 hebben de *NRC* en *De Telegraaf* zich ontwikkeld tot onafhankelijke, kritische en zelfbewuste kranten die de politieke beslissingen dagelijks wikken en wegen.

Ook heden ten dage is de onafhankelijke positie van kranten een belangrijke speler in het politieke spel. Politici bereiden hun contact met de pers voor met bijvoorbeeld de zogenoemde 'soundbites', een pakkende zin die als kop kan gelden voor een krantenartikel, waardoor zij via de media de kiezer kunnen bereiken. Van de beschouwingen van 2011 blijft één kreet zeker hangen: "doe eens normaal man". Het is de vraag of deze zin door de PVV-politicus was voorbereid, maar aandacht leverde het zeker op. Door dergelijke debatten rijst de vraag in hoeverre politici inspelen op de media en in hoeverre de media daarop in moeten gaan. Vervolgonderzoek is nodig om dergelijke vragen te beantwoorden en de verwevenheid tussen de Kamer en de media verder bloot te leggen. Voormalig politici Van Mierlo, Wallage en Lubbers beklagden zich in hun tijd al over de

²⁰⁴ Geelen, *'Het Haagse huwelijk'*, 16-22.

berichtgeving van de politiek, die te veel als een sportwedstrijd wordt geschreven en de genuanceerde inhoud te weinig aandacht geeft. Wellicht moeten de media in onze tijd zich ook beraden op hun wijze van verslaggeving.

Literatuurlijst

Boeken

Bootsma, Peter en Willem Breedveld, *'De verbeelding van de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977'* (Den Haag, 1999).

Braet, Antoine, *'Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende'* (Den Haag, 2009).

Brants, Kees en Philip van Praag, 'Politieke strijd: in of met de media' in: *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998* (Amsterdam, 2000) 1-15.

Breedveld, Willem en Wijnand van Zanten, 'De waakhond zaait verwarring. Hoe de media de democratie onder druk zetten' in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2004* (Nijmegen, 2004), 34-43.

Es, Gijsbert van, J. H. Sampiemon en Laura Starink, *'Door onze redacteuren NRC Handelsblad 1970-1995'* (Amsterdam, 1995).

Geelen, Jean-Pierre, *'Het Haagse huwelijk. Hoe pers en politiek tot elkaar veroordeeld zijn'* (Amsterdam, 1998).

Ketelaars, Michel, 'Een dubbeltje kan raar rollen. De bijna-crisis van het kabinet-Lubbers over de Wet Tweeverdieners uit de ministerraadnotulen 1984' in *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2007* (Nijmegen, 2007), 109-120.

Laar, Paul T. van de, *'Twee heren vinden elkaar. De fusie tussen de NRC en het Algemeen Handelsblad bedrijfshistorisch bekeken'* (Rotterdam, 1989).

Metze, Marcel, *'De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe'* (Nijmegen, 1995).

Praag, Philip van, 'Doen de media nog aan waarheidsvinding?' in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2010* (Nijmegen, 2010), 75-85.

Praag, Philip van, *'Strategie en illusie: elf jaar intern debat in de PvdA, 1966-1977'*, (Amsterdam, 1991).

Merriënboer, Johan van, Peter Bootsma en Peter van Griensven, *'Van Agt biografie. Tour de force'* (Amsterdam 2008).

Rooy, Piet de en Henk te Velde, *'Met Kok over veranderend Nederland'* (Amsterdam, 2005).

Turpijn, Jouke, *'80's dilemma. Nederland in de jaren tachtig'* (Amsterdam, 2011).

Velde, Henk te, *'Het theater van de politiek'* (Amsterdam, 2003).

Wijfjes, Huub, *'Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie'* (Amsterdam, 2004).

Wolf, Mariëtte, *'Het geheim van De Telegraaf. De geschiedenis van een krant'* (Amsterdam, 2009).

Wolthuis, B., 'Het spelkarakter van het parlementaire debat', in *R&R: rechtsfilosofie en rechtstheorie* 3 (2007), 12-33.

Zwart, Milja de, *'Binnenhof voor buitenlui'* (Breda, 2001).

Internet

Algemene politieke beschouwingen, 22 september 2011. Overgenomen van

<http://www.youtube.com/watch?v=2G5Yvg9BPKc&feature=relmfu>

Pauw en Witteman, uitzending van donderdag 22 september 2011.

[http://pauwenwitteman.vara.nl/index.php?id=113&tx_ttnews\[tt_news\]=22905&calendartime=1316736000&cHash=5550f9ec77dd82a3a030dd206f04b832](http://pauwenwitteman.vara.nl/index.php?id=113&tx_ttnews[tt_news]=22905&calendartime=1316736000&cHash=5550f9ec77dd82a3a030dd206f04b832)

Algemeen Dagblad

'Veel brieven voor Verbeet over Kamerdebat', *Algemeen Dagblad*, 25 september 2011.

De Telegraaf

'Alles is goed zo lang de camera erop is gericht', *De Telegraaf*, 23 oktober 1976.

'Belastingverlaging hoog op agenda', *De Telegraaf*, 13 oktober 1987.

'Besluit van Van Agt slaat in als bom', *De Telegraaf*, 14 oktober 1982.

'Bizar debat', *De Telegraaf*, 20 oktober 1992.

'Bolkestein mist politiek gevoel', *De Telegraaf*, 16 oktober 1990.

'De geloofwaardigheid van de CDA-fractie', *De Telegraaf*, 10 oktober 1979.

'De PPR-vrijheid voor kiezers', *De Telegraaf*, 23 oktober 1976.

'Debat Bestek'81 eindigde met een knallende ruzie', *De Telegraaf*, 14 oktober 1978.

'Den Uyl is niet onderweg hij is er', *De Telegraaf*, 11 oktober 1975.

'Experiment', *De Telegraaf*, 24 september 1993.

'Fracties maken niets van debat', *De Telegraaf*, 23 september 1994.

'Frontale botsing tussen Bolkestein en Wöltgens', *De Telegraaf*, 24 september 1993.

'Geen hete herfst in de Tweede Kamer', *De Telegraaf*, 8 oktober 1991.

"Hypotheekrente blijkt aftrekbaar", *De Telegraaf*, 13 oktober 1979.

'Kamer kan het best met vijftig man minder af', *De Telegraaf*, 4 oktober 1980.

'Kamerdebat zonder politiek vuurwerk', *De Telegraaf*, 7 oktober 1986.

'Kamervoorzitter wiedt Hendriks' taaltuintje', *De Telegraaf*, 11 oktober 1974.

'Kiezersbedrog', *De Telegraaf*, 14 oktober 1982.

'KVP en AR dienen voldoende afstand van kabinet te houden', *De Telegraaf*, 18 oktober 1973.

'Lumineus', *De Telegraaf*, 9 oktober 1991.

'Mak schaap', *De Telegraaf*, 22 september 1994.

'Martens-show nu naar Nederland', *De Telegraaf*, 15 oktober 1985.

'Mr. Aantjes', *De Telegraaf*, 16 oktober 1979.

'Naar het laatste jaar', *De Telegraaf*, 13 oktober 1976.

'Oppositie even duf als coalitie', *De Telegraaf*, 15 oktober 1991.

'Partijen missen toekomstbeeld', *De Telegraaf*, 15 oktober 1986.

'Plaatst de V.V.D. zich buitenspel?', *De Telegraaf*, 8 oktober 1976.

'Plan van Andriessen de grond in geboord', *De Telegraaf*, 9 oktober 1975.

'Pragmaticus Lubbers zaait verlegenheid', *De Telegraaf*, 22 oktober 1985.

'PvdA-citaten', *De Telegraaf*, 5 oktober 1991.

'PvdA-schijn', *De Telegraaf*, 11 oktober 1986.

'Scholten en het CDA', *De Telegraaf*, 18 oktober 1983.

'Slikken', *De Telegraaf*, 17 september 1994.

'Spookrijders', *De Telegraaf*, 21 oktober 1983.

'Stuurloze politiek', *De Telegraaf*, 18 oktober 1984.

'Toenemende spanning', *De Telegraaf*, 9 oktober 1974.

'Tweedeling', *De Telegraaf*, 11 oktober 1984.

'Van Agt schiet met scherp op PvdA en PPR', *De Telegraaf*, 19 oktober 1976.

'Van Agt stapt op: Lubbers opvolger', *De Telegraaf*, 14 oktober 1982.

'Van Mierlo terug in de politiek', *De Telegraaf*, 2 oktober 1980.

'Veel politici bij publiek onbekend', *De Telegraaf*, 16 september 1994.

'Vertekend beeld', *De Telegraaf*, 6 oktober 1978.

'Vinnige discussie, maar niet over de hoofdzaak', *De Telegraaf*, 4 oktober 1978.

'Voorzitter KVP hekelt verdeeldheid', *De Telegraaf*, 4 oktober 1980.

'Vriendjespolitiek', *De Telegraaf*, 12 oktober 1991.

'VVD en de PvdA sluiten elkaar van samenwerking uit', *De Telegraaf*, 12 oktober 1979.

'Welbeschouwd...', *De Telegraaf*, 10 oktober 1987.

'Wilders tegen Premier Rutte doe eens normaal man', *De Telegraaf*, 22 september 2011.

NRC

'Aantjes en het fatsoen', *NRC*, 30 september 1980.

'Adieu Van Agt', *NRC*, 16 oktober 1982.

'Akkoord PvdA-PPR draait uit op progressieve broedermoord', *NRC*, 15 oktober 1976.

'Algemene beschouwingen 1992, *NRC*, 12 oktober 1992.

'Algemene beschouwingen geen bedreiging voor Den Uyl', *NRC*, 6 oktober 1973.

'Algemene Beschouwingen zijn parlementaire fictie geworden', *NRC*, 20 oktober 1992.

'Bedrieglijke veiligheid', *NRC*, 9 oktober 1987.

"Bert de Vries negeert ons nu hooghartig", *NRC*, 11 oktober 1984.

'Beschouwingen met weinig visie en zonder vuurwerk', *NRC*, 19 oktober 1985.

'Brinkman is royaal met dubbele bodems', *NRC*, 10 oktober 1990.

'Brug der zuchten', *NRC*, 10 oktober 1975.

'CDA krijgt de vuile was weer terug', *NRC*, 13 oktober 1978.

'CDA ziet af van beperking rente-aftrek', *NRC*, 12 oktober 1979.

'CHU wil niet wachten op kabinetsformatie met extra bezuinigingen', *NRC*, 13 oktober 1976.

'Coalitiepartijen: halt toeroepen aan vervaging normen', *NRC*, 9 oktober 1990.

'De antipoliticus', *NRC*, 2 oktober 1990.

'De eenzaamheid van de politiek', *NRC*, 22 september 1994.

'De gelijkheidsidealen van Kamevoorzitter Dolman', *NRC*, 18 oktober 1980.

'De kabinetsformatie van volgend jaar', *NRC*, 16 oktober 1976.

'De nationale oppositie', *NRC*, 23 september 1994.

'De omgang met de politiek is een vak geworden', *NRC*, 14 oktober 1986.

'De slag om het Binnenhof', *NRC*, 13 oktober 1982.

'De snelle herrijzenis van PvdA-fractie leider Wöltgens', *NRC*, 23 september 1993.

'De weg naar Den Haag', *NRC*, 11 oktober 1975.

'Debat zonder visies en ruzies', *NRC*, 14 oktober 1988.

'Debat: rituele dans uit een ander tijdperk', *NRC*, 17 oktober 1992.

'Democratie – goed en slecht nieuws', *NRC*, 22 oktober 1982.

'Democratisering verhoogt druk op Kamerleden', *NRC*, 6 oktober 1980.

'Den Uyl beheert een bestand, maar wanneer komt de vrede?', *NRC*, 14 oktober 1974.

'Den Uyl praat vaag in en uit', *NRC*, 14 oktober 1976.

'Den Uyl: vermoeiend en niet erg concreet', *NRC*, 11 oktober 1973.

“'Derde jaar van een kabinet is laat maar niet te laat'”, *NRC*, 8 oktober 1975.

'Doe eens normaal, man. Hoe de mantra van tolerantie het debat smooit', *NRC*, 26 september 2011.

'Dolman wil moties alleen toestaan als ze zin hebben', *NRC*, 22 oktober 1985.

'Een "inhoudelijke" dialoog is onzin', *NRC*, 9 oktober 1984.

'Een beetje meer elan', *NRC*, 10 oktober 1989.

'Een democratie van plaatjes', *NRC*, 21 september 1993.

'Formatie wel degelijk gevecht om idealen', *NRC*, 8 oktober 1977.

'Geen vonken', *NRC*, 11 oktober 1979.

'Gezellige sfeer', *NRC*, 16 oktober 1979.

'Haastige moties doen afbreuk aan dialoog parlement-regering', *NRC*, 16 oktober 1985.

'Heilzaam ontwaken', *NRC*, 6 oktober 1991.

'Het gezag is niet meer zo erg legitiem', *NRC*, 6 oktober 1973.

'Het referendum: een brug tussen burger en bestuur?', *NRC*, 15 oktober 1985.

'Kabinet heelhuids door Kamerdebat', *NRC*, 12 oktober 1974.

'Kabinet is in nood; oppositie in onbehagen', *NRC*, 19 oktober 1979.

'Kamer eist in motie Brouwer heldere taal van kabinet', *NRC*, 12 oktober 1984.

'Kiezers geloven minder in beloften', *NRC*, 15 september 1994.

'Kok introduceert de 'zachte factor' in oppositielijn PvdA', *NRC*, 28 september 1987.

'KVP heft zich met Brabantse gezelligheid op', *NRC*, 4 oktober 1980.

'Links: kabinet scheidt verdeeldheid', *NRC*, 12 oktober 1983.

'Meeparticiperen' met het Haagse taalgebruik', *NRC*, 10 oktober 1987.

'Minister De Boer: CDA in greep van behoudzucht', *NRC*, 2 oktober 1982.

'Nachtbraken', *NRC*, 17 oktober 1979.

'Niet veel licht in mist en regen van winter van Lubbers', *NRC*, 11 oktober 1984.

'Om de macht van de vrijheid', *NRC*, 3 oktober 1992.

'Onduidelijk', *NRC*, 12 oktober 1979.

'Onmacht troef bij links maar ook bij rechts', *NRC*, 10 oktober 1974.

'Op een zwiepend bruggetje door economisch moeras', *NRC*, 14 oktober 1978.

'Opwinding gering tijdens beschouwingen in de Tweede Kamer', *NRC*, 13 oktober 1984.

'Politieke schizofrenie', *NRC*, 15 oktober 1992.

'Politieke verkenningen', *NRC*, 24 september 1993.

'Positie van kabinet iets sterker', *NRC*, 12 oktober 1974.

'Premier als aanvoerder', *NRC*, 18 oktober 1985.

'Ruimte voor pluriformer wordende samenleving', *NRC*, 10 oktober 1978.

'Scholten woordvoederschap ontnomen', *NRC*, 14 oktober 1983.

'Senator van CDA: fractie in Tweede Kamer is 'stemvee'', *NRC*, 16 oktober 1991.

'Taalgebruik draagt bij aan algemeen gevoel van vaagheid', *NRC*, 14 oktober 1983.

'Tam van toon', *NRC*, 10 oktober 1973.

'Te weinig inspiratie', *NRC*, 10 oktober 1986.

'Teleurstellend', *NRC*, 9 oktober 1975.

'Terlouw verdient sympathie voor moedig optreden', *NRC*, 7 oktober 1978.

'Twee borrels voor Brinkman', *NRC*, 10 oktober 1991.

'Van Agts geboorte als reveil-econoom', *NRC*, 11 oktober 1980.

'Vaste koers nodig', *NRC*, 12 oktober 1984.

'Verkrampste beschouwingen', *NRC*, 16 oktober 1992.

'Vernuft en praktische zin winnen het van visie', *NRC*, 8 oktober 1987.

'Vooruitschuiven en ...', *NRC*, 12 oktober 1990.

'VVD-fractievoorzitter rukt op. Onkreukbare professor of gedreven treiteraar?', *NRC*, 10 oktober 1988.

'Weinig vlagvertoon en maximum aan plichtsbetrachting', *NRC*, 11 oktober 1980.

'Wim Kok wil voorop lopen bij vernieuwingsproces PvdA', *NRC*, 29 september 1986.

'Woede bij CDA over Duisenbergs antwoord', *NRC*, 11 oktober 1974.

'Zij aan zij', *NRC*, 14 oktober 1988.

'Zonder profiel', *NRC*, 9 oktober 1991.